

UDK 623.1 (497.5 Križevci)
“12/17”
725.181 (497.5 Križevci) “12/17”
949.75 Križevci “12/17”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. 1. 2001.

Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kapetanije

Milan Kruhek

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Zadaća je ovog rada odrediti i povijesno značenje i graditeljsku vrijednost križevačkih utvrda i utvrda Križevačke kapetanije. U tom traganju za povijesnom slikom i obrambenim značenjem križevačkih utvrda od najveće će nam koristi biti crteži i opisi krajiških vojnih inženjera i stratega, tim više što su sačuvani graditeljski ostaci i onih najvećih utvrda toliko neznatni, da bi samo na temelju takvih ostataka bilo nemoguće rekonstruirati pravu predodžbu njihova povijesnog izgleda, procijeniti njihovu obrambenu vrijednost i arhitektonske kvalitete.

Uvod

Zaštita životnog prostora obrambenim utvrdama bila je jedna je od najvažnijih potreba svakog srednjovjekovnog naselja i grada. Položaj naselja zaštićen prirodnim obilježjima tla uvijek je bila dobro došla okolnost, ali nikada dovoljna za adekvatnu obranu i bar relativno nužnu sigurnost. Utvrde građene ljudskom rukom, zasnovane i građene prema strategiji potrebne obrane bile su to važnije, što je neko naselje prirodom položaja bilo više izloženo mogućem napadu bilo kojeg neprijatelja. Jedno od izrazito tako slabo zaštićenih naseljenih mjesta bilo je upravo srednjovjekovno naselje Križ, današnji grad Križevci.

Naše istraživanje ove križevačke problematike pretežito će biti vezano uz razdoblje 16. stoljeća, kada su zbog turskih osvajanja utvrde Križevaca bile odlučujući uvjet i samoga opstanka grada. Cijelo prvo poglavlje ipak donosi osvrt na povijesni razvoj križevačkih naselja i gradnji gradskih utvrda u dugom razdoblju od 12. stoljeća do prvih desetljeća 16. stoljeća. Potrebno je to učiniti zbog povijesne i prostorne povezanosti iste obrambene zadaće i starih, predturskih i novih, krajiških utvrđenja, koja su štitila grad i njegov širi životni prostor, ali i zato što, i nakon svih dosadašnjih povijesnih radova o Križevcima, mnoga pitanja povijesne srednjovjekovne topografije grada, osobito starih križevačkih utvrda nisu dovoljno i na odgovarajući način istražena i objašnjena. Utvrde Križevaca bile su obrana i sigurnost povijesnog razvoja ovoga grada, osobito u nemirnim i ratnim vremenima.

Da bismo dopunili sliku kronološkog razvoja i tipološku preobrazbu križevačkih utvrda do izgradnje tvrđave renesansnih oblika i sadržaja u 16. stoljeću, poslužiti ćemo se analizom već poznatih, ali i manje poznatih, novih izvora arhivske provenijencije. Naša će pažnja biti usmjerena na istraživanje i šireg strateškog značenja križevačke tvrđave i Križevcima susjednih manjih utvrda, koje se tijekom druge polovice 16. stoljeća povezuju u jedinstveni krajiški teritorijalni obrambeni sustav. U tom vremenu Križevci, kao i sve ostale granične utvrde, postaju dijelom jedinstvene obrambene fronte, koju čini niz većih i manjih utvrda na prvoj obrambenoj crti, u njima smještena vojna krajiška sila, a u pozadini logistička potpora o kojoj je bila ovisna konačna djelotvornost obrane cijelog obrambenog prostora između Drave i Save, buduće Slavonske krajine.

Križevačke utvrde prije Hrvatsko-Turskih ratova

Malo je gradova koji kao grad Križevci imaju tako točne podatke o gradskim utvrđama. Ipak je mnogo toga baš u tom dijelu križevačke povijesti do sada ostalo nejasno. Kraljevska isprava kralja Sigismunda iz 1405. godine točno određuje vrijeme kad je počela gradnja utvrda Donjeg križevačkog grada. No i prije toga Križevci vjerojatno imaju neka utvrđena mjesta ili utvrde koje su zaštićivale vrlo izloženi, gotovo otvoreni položaj njihova naselja.

Mnoga su stara naselja trajala stoljećima i prije negoli su dobila kraljevsku povlasticu izgradnje obrambenih utvrda. Mnoga su veća i značajnija naselja zbog prijeko potrebne zaštite elementarne sigurnosti života i razvoja i bez kraljevskih dozvola podizala i gradila nekakve svoje utvrde. I kraljevska je vlast podizala svoje utvrde, koje su bile simbolična slika, ali i stvarna uporišta kraljevske vlasti na kraljevskim posjedima, a ujedno i zaštita nezaštićenim naseljima. Takve se utvrde grade uz važne državne prometnice (kraljevsku cestu), u kraljevskim gradovima i naseljima u kojima su kraljevski službenici obavljali službu uprave i sudstva i na posebno istaknutim strateškim položajima s kojih su se mogla nadzirati i štiti šira područja. Sve su takve utvrde imale svoj povijesni put razvoja ovisan o njihovoj strateškoj vrijednosti i političkom značenju u nekom prostoru i vremenu. Kako je to bilo u Križevcima ili Križevcu?

U povijesnim se dokumentima ime grada Križevci, odnosno u starijem obliku imena naselja Križ, spominje već u jednoj ispravi pisanoj oko 1193. godine. Tom ispravom pečuški biskup Kolan, koji u ime kralja obavlja službu (vjerojatno tada umjesto bana) upravitelja Hrvatske i Dalmacije, dosuđuje u nekom zemljišnom sporu zagrebačkom biskupu Dominiku posjed Kamenik (ili Kamenicu). Učinio je to po sudu dvaju kanonika i arhidakona Zagrebačke crkve, Barana i Timporija, i tri kurijalna kraljevska službenika, Tive iz Vaške, Mihovila iz Dubrave i Martina iz Kamenice. Ispravu je izdao "po rukama" svojih predstavnika, Bonce i Isana predstojnika kraljevske kurije u Križu.¹

¹ "... per manus duorum pristaldorum nostrorum scilicet Ysani curialis comitis de Cris et Boni, assignavimus ..." C.D., II, 262

Vrlo je značajno da tekst isprave naglašava da je Isan “comes curialis”, dakle predstojnik, upravitelj dvora, i jasno je da biskup pečuški izdaje taj posjedovni list u ime kralja, dakle ne kao biskup, nego kao gubernator Hrvatske i Dalmacije. Budući da je Isan bio “comes curialis de Kris”, očito je da je ta kraljevska kurija morala biti negdje u tom naselju zvanom Križ te da je ta kurija, ili dvor, bila neka osobita građevina u Križu. Vjerojatno je bila i zaštićena nekakvim utvrdama. Gdje se ta kraljevska kurija nalazila to nam ova isprava ne govori. Da li je ta kraljevska kurija bila ujedno i sjedište župana Križevačke županije ili su u njoj u ime kralja obavljali samo svoju službu županijski službenici, sada Isan i Bonco? Ni na ovo nam pitanje isprava ne daje nikakva odgovora. Sigurne su i jasne samo dvije činjenice: Postoji mjesto nazvano hrvatskim imenom Križ i u njemu je kraljevska kurija, dvor u kojem službu upravnih činovnika, a vjerojatno i sudačke poslove, u ime kralja, obavljaju dva spomenuta kraljevska službenika.²

Druga jedna isprava pisana 1207. godine, kojom kralj Andrija daje redu Ivanovaca sedam sela u okolici Križa spominje ime istog korijena, dolinu Križnicu, koja se proteže negdje uz rječicu Glogovnicu i potok Šumeticu, nad kojima je brijeg, a na njemu naselje, što bi moglo biti opet samo naselje Križ.³

Samo dvije godine kasnije, 1209. jedna nova isprava koja ponovno opisuje međe između posjeda glogovničkih Ivanovaca i njihovih susjeda, izričito govori da jedna od međa dolazi “do ceste koja vodi u “Križevačko mjesto”, dakle u selo Križ. Na toj je cesti, kraj toga mjesta Križa golemi hrast, obilježen križem kao znakom razmeđenja, dakle i ta je cesta očito bila crta razgraničenja između staroga Križa i zemalja koje su u posjedu Ivanovaca.⁴ Tu nije bitno nalazi li se taj hrast kraj naselja ili samo uz tu cestu koja vodi u naselje. Važnija su nam tu neka druga pitanja.⁵ Prije svega, da li je to “križevačko mjesto” onaj njegov donji ili gornji dio, a zatim, kako to da ta isprava koja spominje naselje ne spominje i križevački kastrum, ako taj kastrum postoji kao “plemenski”, ili kao kraljevski kastrum, u tom naselju ili negdje tu kraj njega?

Na prvo nam pitanje odgovara čvrsti zaključak izveden iz kasnijih povijesnih podataka. Spomen “mjesta Križa” odnosi se očito na stariji dio grada, a to je onaj donji dio, kasnije nazivan i Donji grad, tada, početkom 13. stoljeća i jedini dio grada.⁶

² Ta isprava s kraja 12. stoljeća također posve jasno govori da je ime ovoga naselja proizašlo iz hrvatske riječi križ. Zašto bi bilo “... neobično, ako ime Kris dolazi od sv. Križa ...”, kako to prosuduje Vl. Bedenko. Povijesni izvori pisani latinskim jezikom puni su takvih hrvatskih imena pisanih latinskom grafijom. Dapače, činjenica da se u latinskom izvorniku redovito, od prvog spomena, pojavljuje uvijek hrvatski oblik imena Križ, posve jasno dokazuje da je Križ od samoga početka hrvatsko naselje i da je ime dobio po svetištu, po crkvi posvećenoj Sv. Križu. Činjenica da se u svim latinskim tekstovima uvijek pojavljuje ime križ kao Kris ili Kyris, kasnije Krisium, a nikada kao crux, dokazuje da je zaista na samom početku povijesti toga naselja bilo svetište Sv. Križa. Vladimir Bedenko, Križevci - razvoj grada, Zagreb, 1975, 3.

³ C.D., III, 73.

⁴ “... ad viam que ducit ad Crisiensem locum...” C.D., III, 86.

⁵ Vl. Bedenko, Križevci-razvoj grada, 48, bilj. 10.

⁶ Očito je da je crkva Sv. Križa podignuta na položaju gdje se nalazi i danas, a to govori da je to mjesto bilo odabrano baš zbog nekih posebnih razloga. Osjeća to i Vl. Bedenko, ali mislim da posve krivo rješava tu zanimljivost položaja ove crkve u odnosu na naselje tvrdnjom sa se “Ovaj neobičan položaj crkve može objasniti pretpostavkom da se ona nalazi na mjestu prvobitnog kastruma”. Vl. Bedenko, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Križevci grad i okolica, Zagreb, 1993., 75.

Zašto ni ova isprava ne spominje križevački kastrum? Vjerojatno ga ne spominje zato što u blizini prostora kojim teče međa razgraničenja spomenutih posjeda plemenskog ili županijskog kastruma uopće nema. Na tom ga položaju, na otvorenom prostoru, na važnoj cesti nije niti moglo biti. Zbog čega pak ne spominje ni već prije spomenutu kraljevsku kuriju u Križu (*comes curialis de Kris*), a ta je kurija sigurno negdje kraj te ceste i sigurno ne daleko od naselja (*iuxta viam Crisiensem ... ad metam Crisiensem ...*)? Možda jednostavno zato što je ta kurija bila tek lokalno predstavništvo kraljevske vlasti bez svoje zemlje i svojih podložnika, te stoga što je za razmeđenje posjedovnih prava ovdje u Križu bitan bio odnos žitelja Križa i susjednih posjednika redovnika Ivanovaca!

Dakle u svjetlu tih nekoliko najranijih povijesnih zapisa nije moguće govoriti o nekakvom "plemenskom kastrumu", pa niti o kraljevskom kastrumu, koji bi se zvao Križ, a koji bi se nalazio u starom naselju istoga imena.⁷ To će nam potvrđivati i idući sačuvani povijesni zapisi.

Godine 1217. u potvrdnici vlasništva posjeda Zagrebačke crkve koja opisuje mede njezinih posjeda u križevačkom kraju, spomenuta je tek "križevačka cesta" i "međa križevačka", no očito opet u vezi sa samim izvorom toga imena, križevačkim naseljem.⁸ Treba naglasiti da izraz "međa koja ide uz križevačku cestu" govori zapravo isto što i ranije navedeni podatak, naime da je ta međa određena zapravo baš tom cestom koja vodi u Križ.

Konačno 1223. godine prvi nam put jedan sačuvani povijesni izvor doslovce spominje "castrum Kris". No tekst te isprave, spominjući "neku zemlju Laga u Slavoniji koja je pripadala pod kastrum Križ", koju kralj Andrija daje Križarima, opet ništa ne govori gdje je taj kastrum, dapače kao da govori o kastrumu više kao o pravnoj instituciji, nego li o nekakvom tvrdom plemenskom ili kraljevskom gradu, na nekom osobitom položaju.⁹

Zašto bi inače najstariji žitelji koji osnivaju i počinju graditi svoje naselje gore na zaravni brijega uz važnu cestu, crkvu išli graditi pod naseljem, izvan njega?! Logično je dakle razmišljanje da ova crkva stoji na samom početku povijesti današnjih Križevaca. Čini se da je razmišljanje K. Horvat-Levaj mnogo bliže mogućoj istini od hipoteza V. Bedenka. Vidi o tome njezin rad "Crkva Sv. Križa u Križevcima", Radovi IPU, 12.-13., Zagreb, 1988.-1989., 139-140.

Logično je i širenje toga imena: sa starijeg na noviji dio naselja, a zatim i na šire područje, stare župe i županije Križevačke.

Nadalje ne bismo se mogli složiti s mišljenjem V. Bedenka da tek 1252. godine ban Stjepan svojom ispravom s posebnim povlasticama "osniva novo i slobodno naselje u Križu". Taj je razvoj tekao prirodnim rastom naselja, gradnjom novih kuća uz cestu od starijega naselja okupljenog kraj crkve Sv. Križa prema položaju kraljevske kurije. Povlastice se podjeljuju već postojećem naselju a ne nekom budućem naselju koje bi ovom banskom ispravom bilo tek "zasnovano". V. Bedenko, nav. dj., 2.

⁷ Tvrđiti da je "Kastrum Kris vjerojatno nastao na podlozi plemenskog kastruma, centra župe", te da se "počinje razvijati uz cestu naselje, kasniji Donji grad", kao "Strassendorf", tek je moguće nagađanje. Za takav zaključak nema baš nijednog dokaza u sačuvanoj povijesnoj građi. Nema ni analognih primjera da bi plemenski kastrum nastao uz kraljevsku cestu, na goloj ledini. Na takvu je položaju mogla nastati tek neka kula, utvrđena cestovna straža pod nadzorom kraljevske vlasti. Takve su se kraljevske utvrde mogle kasnije razviti u veću utvrdnu, u kraljevski kastrum, kao npr. u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici. Uostalom najstarija isprava koja spominje stari Križ jasno kaže da je "Ysan comes curialis de Cris". Nije dakle točno da je "Kastrum Križ dokumentiran već potkraj 12. stoljeća ..." pa je jednako tek nepotvrđena tvrdnja, da je "staro naselje bilo podgrade križevačkog kastruma ..." V. Bedenko, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Križevci grad i okolica, Zagreb, 1993., 75.

⁸ "... aliam metam que iuxta viam Crisiensem... ad metam Crisiensem...", C.D. III., 151.

⁹ "... terram quandam nomine Laga in Slavonia que pertinebat castro Cris...", C.D. III., 232.

Sljedeća isprava iz 1225. godine, opisujući također neke zemljišne posjede, spominje među “koja dijeli zemlju križevačkog kastruma” od zemlje koju dobiva Kaptol zagrebački. Iz topografskog opisa tih međa vidljivo je da se ta zemlja nalazi sjeverozapadno, dosta daleko od Križa, negdje uz glavnu cestu koja vodi iz Križa, preko prijevoja Kozji hrbat, prema Varaždinu. To je prostor između gora Ljubeja i Ljubešćice i Varaždinskih Toplica, blizu rijeke Bednje, dakle dio sjeverozapadnih obronaka Kalničkoga gorja.¹⁰ Isprava razlikuje i potvrđuje dvije različite topografske lokacije. Jednom govori o “križevačkom kastrumu”, a drugi put samo o Križu kao naselju iz kojeg ide “glavna cesta” koja dalje vodi prema Varaždinu. Isprava govori da križevački kastrum ima svoj posjed, svoje zemlje, i navodi nas na zaključak da se taj kastrum ne nalazi u samom mjestu Križ. Očito je i to da je taj je kastrum upravno sjedište toga posjeda. Na prostoru gdje se nalaze opisane zemlje križevačkoga kastruma, koje ovdje graniče sa zemljama Zagrebačkoga kaptola, nalazi se jedna jedina feudalna utvrda koja bi mogla biti sjedištem takva posjeda, i to je utvrda feudalni grad Kalnik. Da li je tada utvrđeni grad, danas nama poznat kao Veliki Kalnik, tada u prvoj polovici 13. stoljeća zapravo povijesni kastrum Križ?¹¹

Sigurno je i to da kastrum Križ djeluje kao državna institucija kraljevske vlasti i da ima svoje “jobagiones”, svoje podložnike, koji su u pravnom sustavu feudalne države podložni županu koji u ime kralja rješava razne zemaljske poslove toga područja. O tome nam govore mnoge isprave koje idućih godina spominju kastrum Križ, a koje u njemu pišu i izdaju banovi i podbanovi, hercezi i kraljevski župani.¹² Ovdje posebno spominjemo ispravu kojom kralj Bela 1244. godine daje banu Dioniziju neke posjede, jer nam ta isprava prvi put izričito spominje i “Križevačku županiju”. Zanimljivo je da isprava naglašava da kralj darovane zemlje izuzimlje od vlasti bilo čijeg nasljednog prava ili pak od vlasti kastruma.¹³ Nadalje, analizom ove isprave, i podataka povijesne građe koja ju slijedi lako je utvrditi, da se u javnom životu sve manje spominje uloga križevačkog kastruma, a sve se više javni poslovi (uglavnom sudske i gospodarske naravi) vežu uz osobno djelovanje križevačkog župana i županijskog plemićkog suda. Tako će 1249. godine biti spomenut i imenom prvi križevački župan Dominik. Uz njega i spomen podložnika križevačkog kastruma, ta isprava posve jasno razlikuje tri lokacije i tri političko-upravne adrese: križevački kastrum (“castrum Crisiense”), Križevačku županiju (“comitatus Krisiensis”), i kraljevsku kuriju u Križu i njezinog kraljevskog službenika (“Percone curiale comite de Kyris tunc existente”) i zemaljskog, odnosno županijskog suca (“Prelsa comite terrestre”).¹⁴

¹⁰ C.D. III., 245-247

¹¹ Isprava kralja Bele iz 1225. koja, opisujući međe posjeda darovanoga Zagrebačkom Kaptolu doslovce govori da “velika cesta” vodi “iz Križa u Varaždin”. “Cuius terre prima meta incipit a Bedna versus rivulum Cocosinec ...et ibi est meta crucea in fagu que dividit terram Crisiensis castri et inde dirigitur ad latus montis Lubel usque semitam que pastroalis dicitur ... inde versus orientem ad viam magnam Coziherbet que de Cris ducit in Worosd ...”. Isprava spominje dva najvažnija mjesta ovoga djela Hrvatske na staroj kraljevskoj cesti, Križ i Varaždin i ne kaže da ta cesta ide od kastruma Križ, nego od Križa, prema Varaždinu. C.D., III., 246.

¹² C.D. III., 247, C.D. IV., 71, 72.

¹³ C.D. IV., 224, 230.

¹⁴ Dakle od 1244. godine srednjovjekovni slavonski ustroj lokalne uprave i sudstva funkcionira kao županija uređena prema uzoru ugarskih županija. To je sada “Comitatus Crisiensis”, a ne više “Castrum Crisiense”. Prvi je župan Križevačke županije vjerojatno Dominik, koji i izdaje ispravu potvrđenu 18. lipnja 1249. Dominik je župan i zamje-

U svemu je najzanimljivije baš to da je taj dvorski predstojnik Prelso kao “comes terrestris” zamjenjivao križevačkoga župana i u toj kraljevskoj kuriji u Križu obavljao sudačku službu onda kada je križevački župan obnašao službu hrvatskog podbana ili kaštelana u gradu Velikom Kalniku. Izgleda dakle opet kao da su županijske službe podijeljene između službi koje se nalaze u Križu sa sjedištem u kraljevskoj kuriji, i službi koje obavlja župan ili njegov zamjenik koji borave u utvrđenom gradu Velikom Kalniku? Dakako, opravdano se pitamo nije li dakle taj utvrđeni kastrum Križevačke županije “castrum Cris”, upravo utvrđeni grad Veliki Kalnik?!¹⁵

Iz godine 1252. potječe jedna od najvažnijih isprava za povijesni razvoj Križevaca, isprava kojom ban Stjepan daje mladem dijelu naselja Križa status slobodnoga grada. Vrlo je bitno dobro pročitati ono što nam doslovce kazuje izvorni tekst ove isprave, do sada tek površno protumačena sadržaja. Ban Stjepan posve jasno kaže: “u korist i na čast gospodina kralja učinismo i odredismo položaj (“fecimus et locavimus”) novoga i slobodnoga naselja u Križu, dajući (“dantes hospitibus”) žiteljima koji u njemu prebivaju istu slobodu kakvom se koriste građani Gradeca i novog naselja Zagreba.”¹⁶ Dalje slijedi popis tih povlastica, a koje se odnose na poreze, trgovinu, sajmove, sudstvo, gradsku upravu, nasljeđivanje, vojnu službu i ostalo. No tražeći odgovore na pitanja županijskog sjedišta Križevačke županije, kraljevskog kastruma ili kraljevske kurije, nama su ovdje važniji topografski podaci izneseni u opisu međa posjeda “slobodnoga naselja”.

Najprije, iz teksta ove isprave nikako nije moguće zaključiti da ban Stjepan tom ispravom iz 1252. godine osniva novo naselje kojemu bi unaprijed dao tako velike povlastice.¹⁷ Tekst ove isprave dalje nam jasno govori da je to “novo i slobodno naselje” u Križu”, već tu. Izraz “novam ac liberam villam” znači zapravo “novo odnosno slobodno naselje” dakle ono nije novo zato što bi tek tada počela njegova izgradnja kraj već starijega naselja, nego postaje “novo” zato što u sklopu feudalnog uređenja društva i države dobiva novi položaj, položaj slobodnoga naselja. Pitanje je zašto ban upravo tom dijelu Križa daje povlašteno položaj, ali posve je jasno da je to onaj gornji dio naselja koje je nastalo gradnjom novih kuća uz istu glavnu cestu između starijega dijela naselja Križ i stare kraljevske kurije. Ban Stjepan u svojoj ispravi, naimе, određujući međe zemljišnoga posjeda žitelja toga mladega, sada povlaštenoga dijela Križa, jasno govori da je to “novo i slobodno naselje” zapravo samo gornji dio naselja Križ (“de superiori parte ville Crisiensis”). Taj posao razmeđenja obavio je on osobno zajedno s križevačkim županom Jurjem i zemaljskim sucem Prelsom.¹⁸ Pre-

nik bana (“... comes Crisiensis et vicebanus ...”). Isprava spominje i dvorskog predstojnika županije Percona (“... Percone curiale comite de Kyris tunc existente ...”). C.D. IV., 397-398. U sačuvanim ispravama castrum Križ i dalje se spominje, ali tek kao sjedište uprave i zemlje koje imaju i svojih jobagiona.

¹⁵ “... in comitatu nostro Crisiensi... Georgius comes Crisiensis... atque Pream commes terrestris ...” C.D. IV., 537, 538.

¹⁶ C.D. IV., 489-491.

¹⁷ Već smo spomenuli zaključak V. Bedenka: “Godine 1252. osniva se “nova et libera villa in Crisio” privilegijem koji je izdao ban Stjepan ...”. V. Bedenka, Križevci - razvoj grada, 2. Isto ponavlja i u novijem radu: “Dakle, “nova villa”, Kasnije Gornji grad Križevac, osnovana je 1552, uz starije postojeće naselje, kasnije Donji grad Križevac.” V. Bedenka, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Križevci, grad i okolica, Zagreb, 1993., 75.

¹⁸ “... Assignavimus eciam terram eisdem de superiori parte ville Crisiensis, quam nos personaliter inspeximus et per Georgium comitem Crisiensem atque Pream terrestrem metari facientes ...” C.D. IV., 491.

gledom označenih međa zemalja dodijeljenih novom i slobodnom naselju također je očito da su to zemlje mladega dijela naselja Križ, kasnijega Gornjega grada. Analizom pak te topografije moguće je, uvjereni smo, doći do odgovora i na pitanje zašto baš taj gornji dio naselja Križ dobiva posebne povlastice i postaje "libera villa".

Zemlje, naime toga "novoga i slobodnoga naselja" graniče sa zemljama svojih susjeda, najprije s posjedom nekog Zuenta, jobagiona kastruma Križ, pa dalje sa zemljama koje pripadaju redovnicima Sv. groba, Ivanovcima, kuća kojih se nalazi u Glogovnici. Nadalje, tu su zemlje plemića Tiburcija i nekog Vučete. Uz zemlje Tiburcije dolazi se do posjeda koji pripada pod utvrđeni grad, kastrum, Kalnik ("usque terram de Kemluk"). U istoj dakle ispravi i u istoj rečenici jasno su potvrđene dvije za nas važne topografske lokacije: kastrum Križ i tvrđi grad, kastrum Kalnik. Dakako, i opet je prvo pitanje što je i gdje je taj "kastrum Križ"? Nije li taj kastrum Križ ista ona kraljevska kurija koja je nekada, već u 12. stoljeću, stajala uz glavnu cestu izvan starijega dijela Križa. Budući da se sada u njoj nalaze neke službe lokalne kraljevske vlasti, Križevačke županije, te budući da ta kurija ili dvor obavlja neke važne službe institucije kraljevskoga kastruma, od sredine 13. stoljeća često se spominje kao "kastrum križevački". Zanimljivo je ipak naglasiti da nikada niti jedan izvor izričito ne kaže "castrum Kris" nego uvijek samo kastrum "Crisiensis", dakle, taj se kastrum ne zove Križ nego on samo obavlja poslove Križevačke županije kao "castrum Crisiensis". I ta je kraljevska kurija mogla biti tijekom vremena dograđena i bolje utvrđena. Nije li, dakle, veza toga mladeg naselja i stare kraljevske kurije koja sada obavlja službu institucije kraljevskog kastruma glavnim razlogom što baš taj dio naselja Križ dobiva posebne povlastice u ustroju onovremenoga feudalnog društva. Konačno, nije li upravo tom ispravom koja na povlaštenu položaj izdiže samo mladi dio naselja, stari Križ postao neka vrsta dvojnog naselja. Podjelom privilegija samo mladem dijelu naselja okupljenom oko stare kraljevske kurije naselje Križ bilo je podvojeno nejednakim pravnim položajem, od jednoga naselja pravno su sada nastala dva naselja, zbog čega se i današnji grad zove Križevci a ne Križevac.

Mnoge isprave koje pišu banovi i župani Križevačke županije tijekom 13. stoljeća, čini se, također potvrđuju da u Križu nije nikad bilo utvrđenog plemenskoga grada koji bi poslije bio pretvoren u kraljevski kastrum. Te isprave u tekstu spominju župane križevačke, pa i jobagione križevačkoga kastruma (kao i jobagione kastruma Kalnik), ali uvijek na kraju u dataciji jasno izriču da su pisane ili izdane u Križu: "Dano u Križu" ("Datum in Crisio", ili "Datum Crisii!")¹⁹. Kada bi takav kastrum kao građevni objekt, a u službi Križevačke županije u Križu postojao, teško je povjerovati, da ga sve te isprave bar jednom ne bi spomenule i da bar neke od njih ne bi bile napisane i izdane: "In castro Kris" ili slično. Od početka 13. pa gotovo do kraja 14. stoljeća dvadeset i pet je križevačkih župana napisalo i izdalo nekoliko desetaka takvih isprava, gospodarskog i pravnog sadržaja, a nijedna od njih ne kaže da je bila napisana u kastrumu Križ. Također nigdje nije jasno rečeno ili zapisano da se takav kastrum nalazi u Križu. Zanimljiva je i činjenica da su mnogi župani Križevačke županije ujedno i kaštelani tvrdoga grada ili kastruma Kalnik. Jedna isprava

¹⁹ C.D. V., 26, 397, 411, 481, 482, C.D. VI., 174-175, 184-185, 198-199, i drugi jednaki primjeri datacije.

kralja Karla iz 1318. godine spominje “čuvara zatvora kastruma našega križevačkoga”, ali ne kaže gdje se taj kastrum nalazi.²⁰ Još je zanimljivija druga vijest zapisana u ljetopisu Pavla Pavlovića, zadarskoga patricija, koji opisuje put cara Sigismunda od Dubrovnika do Križevaca. Tu je doslovce zapisano: “1397. veljače mjeseca²¹ u Križu u kuriji gospodina našega kralja Sigismunda bi ubijen Stjepan Lacković sa svojim nećakom od nekih ugarskih velikaša...”²² Dakle i Križevački sabor poznat kao Krvavi sabor križevački, održan je u “kuriji gospodina našega kralja”, iz čega je opet posve očito, da u Križu ne postoji još nekakav kraljevski kastrum, nego da ta stara kurija ima funkciju institucije kraljevskoga kastruma.

Dakle, ni sačuvani pisani izvori, ni topografija analognih situacija, niti kasniji povijesni događaji, ni gradnja utvrda Donjega grada početkom 15. stoljeća, ni gradnja križevačke tvrđave u 16. stoljeću, pa ni kasniji krajiški planovi križevačkih utvrda iz 16. i 17. stoljeća, pa čak ni istraživanja suvremene topografske slike Križevaca, ništa nam ne daje čvrstih dokaza da je u Križevcima negdje stajao nekakav plemenski utvrđeni grad, koji je kasnije postao kraljevskim kastrumom. U starom je Križu postojala samo kraljevska kurija ili dvor, koji je sigurno na neki način bio i utvrđen, a koji je služio kao sjedište raznih službi Križevačke županije, te je upravo zbog te svoje funkcije kraljevskoga kastruma, bio često i spominjan kao “castrum Crisiense”.

Ostaje otvorenim još i drugo zanimljivo pitanje. Zašto se stariji dio naselja razvio niže dolje, dalje od kraljevske kurije? Promatrajući topografsku sliku toga prostora i njegove opise iz kasnijih sačuvanih izvora, čini se da je vrlo uočljiva povijesna veza donjega naselja s jednim drugim važnim središtem javnoga života svakoga naselja, sa crkvom Sv. Križa.

Svetište, crkva Sv. Križa, možda je i najstarija sačuvana povijesna lokacija Križevaca, središte koje nastaje zajedno s najstarijom jezgrom naselja i po kojem to naselje i dobiva ime Križ. Taj položaj i danas označava crkva Sv. Križa bez obzira na sve kasnije građevinske promjene. No, budući da nam ovdje nije zadaća istraživati same povijesne početke staroga Križa i odnos crkve i naselja istoga imena Križ, naglašavamo tek da je crkva sv. Križa i njezin položaj imao značajnu ulogu ne samo u razvoju starijega, donjega križevačkog naselja, već i u povijesti izgradnje njegove obrambene sigurnosti, što će osobito biti uočljivo tijekom obrambenih protuturskih ratova u 16. stoljeću.²³

²⁰ C.D. VIII, 496.

²¹ “Die martis (20) mensis februarii, Crisii in curia domini nostri regis Sigismundi, interfectus fuit Stephanus Lazcovich cum nepote suo per certis barones Hungariae...” Vjesnik Zemaljskog Arhiva, VI, br. 1.-2., Zagreb, 23.

²² Istina je, Vj. Klaić pripovijeda kako “Sigismundovi ljudi bacise truplo ubijenoga Lackovića s visoke kule gradske u gradske opkope ...” na Krvavom saboru Križevačkomu 27. veljače, 1397, ali to je samo slikovita deskripcija zamišljenoga utvrđenoga grada bez ikakva povijesnog uporišta o njegovu stvarnom izgledu. Tu Klaićevu pripovijest Vl. Bedenko navodi kao dokaz postojanja križevačkog kastruma u Križu uz potporu napomene da sliku toga kastruma donosi i plan Križa iz Dresdena sredinom 16. stoljeća. Istina je da jedna takav plan iz sredine 16. st. (autor mu je vjerojatno Nikolaus Angelini) donosi crtež jednog utvrđenog položaja kraj utvrda Donjega grada Križa. Donosi ga i jedan drugi izvornik sačuvan u zbirci planova u Würtembergu, ali taj crtež pokazuje prije da još uvijek stoji na svojem mjestu ona stara kraljevska kurija opkoljena grabama i nekakvom palisadnom ogradom, i nije dokazom da je to crtež staroga kastruma Križ. Vl. Bedenko, Križevci - razvoj grada, nav. dj., 8-9, K. B. Gyorgy, Szaz varrajaz Württembergben - Hundert Festungsplane in Wurttemberg, pl. 11, Budapest.

²³ O crkvi Sv. Križa upućujemo čitatelja na već izvršnu studiju Katarine Horvat-Levaj, Crkva Sv. Križa u Križevcima, Križevci grad i okolica, 139-156.

Spomenimo ipak još jednu značajnu javnu građevinu koja je u nekim vremenima mogla biti od značenja za obrambenu sigurnost staroga Križa. Bio je to samostan Augustinaca, posve sigurno složena građevina građena od čvrstoga materijala. Njegovo je postojanje prvi put potvrđeno ispravom iz 1325. godine koja spominje "... priora samostana križevačkoga, Ivana".²⁴ Taj augustinski samostan u starom Križu stoji do prvih većih turskih napada. Iz ratnih izvještaja znamo da je jaka turska vojska od nekih 6000 ljudi mjeseca srpnja 1539. godine napala Križ. Tom je prilikom opljačkala, popalila i uništila i nezaštićeno gornje križevačko naselje i križevački augustinski samostan. Jedan drugi izvještaj iz nešto kasnijega vremena potvrđuje da "je rečeni samostan u Križu opustošen i u njemu nema više nijednoga redovnika".²⁵

Sažmimo sve što nam povijesni dokumenti govore o najznačajnijim križevačkim građevinama do početka 15. stoljeća, a koje su kao bolje i čvrsto građeni objekti mogle služiti javnim službama, ali i kao moguća obrambena zaštita staroga predturskoga, donjega i gornjega naselja Križ.

Povijesni nam dokumenti spominju da već pri kraju 12. stoljeća uz staro naselje Križ postoji i kraljevska kurija ili dvor u kojem u ime kralja tijekom 13. i 14. stoljeća upravne i sudske poslove obavljaju križevački župani i podžupani, suci suda Križevačke županije i druge osobe javnih službi i vlasti. Povijesni nam dokumenti potvrđuju da već pri kraju 12. stoljeća postoji i razvijeno srednjovjekovno naselje Križ, dakle povijesna jezgra današnjega grada Križevaca. Od godine 1223. isprave govore o križevačkom kastrumu, ali nijedna nam ne dokazuje da se taj kastrum nalazi baš u samom Križu, dapače sve kao da više govore o kastrumu kao pravnoj instituciji, negoli o kastrumu kao utvrđenom feudalnom gradu. Neke povijesne vijesti dapače upućuju na zaključak da je pravu ulogu vojničkog kastruma Križevačke županije imao utvrđeni grad Kalnik, a kraljevska je kurija u Križu samo obavljala funkciju javnih kraljevskih službi Križevačke županije. Povijesna pisana grada od 14. stoljeća svjedoči o postojanju i ulozi crkve Sv. Križa. Mnogo isprava potvrđuje da je do početka 15. stoljeća Križ mjesto koje se sastoji od dva pravno nejednaka naselja, starijega, koje je bliže crkvi Sv. Križa (Donjeg grada) i mlađeg i povlaštenog naselja, Gornjega grada, onoga bliže kraljevskoj kuriji. Početkom 15. stoljeća te se povijesne činjenice temeljito mijenjaju u novim političkim i ratnim promjenama i događajima.

²⁴ Lelja Dobronić, Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj, *Croatica Christiana Periodica*, Zagreb, 1987, g. IX., br. 20., 16-19; C.D. IX., 229, C.D. XIII., 373.

²⁵ HSS. II., 447, "... qia tamen nunc prefatum monasterium Crisiense esset per Thurcas desolatum, nullusque frater in eodem moretur...", H.S. III., 291. Taj je samostan, očito već zapušten, odlukom Hrvatskoga sabora, 1560. godine bio konačno posve porušen da ne bi bio opasnost za utvrđeni križevački grad. HSS. III., 66, 74.

Izgradnja utvrda Donjega grada Križa

Prijelomna godina u povijesti staroga Križa jest godina 1405. Ispravom izdanom 15. travnja te godine, kojom kralj Sigismund daje starijem naselju, tada prvi put nazvanom i "Donjim gradom našim" još veće povlastice negoli su ih do tada imali građani gornjega naselja Križa.²⁶ Tek ovim kraljevskim privilegijem stariji dio naselja Križ, do tada selo, postaje gradom, jer i ono dobiva svoju zasebnu gradsku upravu. Za problematiku našeg rada, od svih povlastica najvažnija je povlastica kojom sada Donji grad dobiva pravo izgraditi svoje utvrde. Evo što i kako o toj povlastici govori Sigismundova isprava.

U dugom uvodu kralj objašnjava put do ove odluke. Kao jedan od glavnih navedenih razloga za gradnju obrambenih utvrda u Križu isprava navodi mnoge primjere stradanja ovoga grada, od tatarske provale do najnovijih turskih prodora koji prijete gradu. Spominje vanjske neprijatelje i razne domaće vojske koje su često pljačkale i nanosile štetu gradu i građanima. Stari Križ nema utvrde u kojoj bi se za takvih napada mogli skloniti ljudi i njihova dobra. Grad nema nikakva utvrđenog mjesta, tu je sve otvoreno i kao izloženo napadu neprijatelja.²⁷ Zbog toga je Sigismund, saznavši svojom kraljevskom vlašću na vijećanje svoje barune i prelate, ali i poslanike gradova i naselja i slobodnih naselja, saslušao na poseban način one molbe i prijedloge koji su se odnosili na potrebu izgradnje gradskih utvrda. Odlučivši dopustiti izgradnju utvrda nekih gradova u svojem kraljevstvu, odredio je da to bude i "donji grad naš krizevački našega kraljevstva Slavonije, koji do sada nije bio zaštićen nikakvom zaštitom utvrda, te je zato u mnogo navrata, a osobito u nedavno minulim događajima i teškim vremenima za naše kraljevstvo, podnio velike štete i teške pljačke vojnika, koji bi se prije mogli nazvati neprijateljima zbog njihovih upada i žestokih napada, pretrpjevši tako veliki gubitak i u ljudstvu i u stvarima, pa posavjetovavši se s plemenitim barunima i ostalom gospodom našega kraljevstva, kao i spomenutim poslanicima i predstavnicima (gradova), svojom svjesnom i zreloom odlukom određujemo i želimo: da se (dakle Donji naš grad u Križu) opaše okolo naokolo uobičajenim zidom, opkopima i drugim prikladnim i potrebnim utvrdama, na mjestu i u opsegu ili obujmu koji će građani sami odabrati, te ovom svečanom naredbom i puninom kraljevske vlasti dalje utvrđujemo, da građani i gosti i svi ostali tako dobro utvrđeni u sigurnosti mira, od navala neprijateljskih i upada neprijatelja, mogu u njemu zaštićeni sigurni prebivati ..."²⁸ Nakon što su u ispravi ispisane i sve druge povlastice građana Donjega grada, ponovno se pri kraju jedna odredba odnosi na grad-

²⁶ E.Laszowski, Deset listina za povjest grada Krizevaca od XV. do XVII vijeka, VZA,IV., Zagreb, 1902., 176-178.

²⁷ "... quomodo hoc regnum nostrum Hungarie variis sepe applicionibus interdum per Bissenos, aliquando per tartaros, non nunquam per alios paganos et novissime per Thurcos irrogatis ob muratorum civitatum seu municionum solummodo carentiam et defectum, cum homines ubi se et bona sua recludere vel reducere valerent, loca forcia non haberent, quin imo cuncta quasi in publica exposita predis hostium in preparaculo subiacerent ...", E.Laszowski, Deset listina ..., 176.

²⁸ "... inter alias regni nostri civitates quas murari disposuimus, inferiorem Civitatem nostram Crisiensem regni nostri Slavoniae, que hactenus nullius municionis presidio protecta ...muro solempni fossatis ac aliis opportunis seu necessariis municionibus in loco et per ambitum seu circuitum per cives ipsius ad hoc eligendo circumferencialiter cingi volumus ut cives, hospites et omnes eiusdem universi bene fortificati ac muniti in amenitate pacis adversus hostiles impetus et inimicorum incursus in eadem tuti possint et escuri valeant residere ..." isto dj. 176.

ske utvrde. Kralj, naime, određuje "da bi se grad taj opkopima i zidovima i drugim utvrdama brže utvrdio, a izgrađeno pak da bi se marnije i sigurnije čuvalo, želimo i ovom odredbom utvrđujemo, te građane, goste i žitelje jednoga i drugoga rečenoga grada obvezujemo, da u poslu zidanja, opkopavanja i drugih utvrđenja ovoga Donjega grada Križa, pomoć, potporu i pripomoć kako osobnu tako i stvarnu prema njihovim mogućnostima i mogućem zahtjevu budu dužni činiti pružati i iskazivati uvijek u pravom vremenu."²⁹

Odredbe kraljevske su posve jasne i razumljive. Čini nam se da je kralj ovu posebno važnu povlasticu podijelio donjem dijelu staroga Križa, do tada selu, više iz strateških, dakle obrambenih, negoli zbog nekakvih političkih razloga. Položaj Donjega naselja bio je mnogo pogodniji za izgradnju utvrda nego li položaj Gornjega grada. Da li je u određivanju tih obrambenih prednosti neku ulogu imao položaj crkve Sv. Križa i stara kraljevska kurija, moguće je samo nagađati. Činjenica je da ni jedna od tih starih čvrsto građenih građevina, niti kasnije, u 16. stoljeću, kada će krajiške vojne vlasti početi s izgradnjom nove renesansne tvrđave, neće imati neku izrazitiju obrambenu vrijednost. Te su stare građevine u novom tvrđavskom sustavu obrane mogle imati samo vrijednost obrambenih predstraža nove tvrđave. Zato su na planovima križevačke krajiške tvrđave ucrtani i prijedlozi kako utvrditi i položaj crkve Sv. Križa i staru kraljevsku kuriju, da bi mogle biti potrebna predobrana križevačkoj tvrđavi i u njoj zaštićenom gradu.

Koliko je trajala izgradnja tih starih križevačkih utvrda, kakva su izgleda bile i od kakve su građe podignute? Stari dokumenti o tome ne govore, sve do vremena velikih turskih osvajanja i stvaranja posljednje granične fronte između Save i Drave, dakle do sredine 16. stoljeća. Njihov je izgled moguće predočiti iz analognih primjera, koje i ne moramo tražiti daleko. Sličnim je utvrdama bila utvrđena i Koprivnica i stari Varaždin, prije izgradnje novih renesansnih utvrda. Temeljna je pak grada tih utvrda bila drvo i zemlja.

Turska osvajanja i izgradnja križevačke tvrđave

Bez obzira u kakvu su građevinskom stanju bile stare križevačke utvrde, sigurno je da nisu bile dovoljno čvrsta ni sigurna obrana gradu protiv artiljerijske opsade kakvu je mogla izvesti turska osvajačka vojska već u prvim desetljećima 16. stoljeća. Brzi razvoj vatrenog oružja u udarnoj snazi i dometu sredinom 16. stoljeća tražio je još čvršće i bolje branjene obrambene utvrde zaštićenih naselja i gradova. Opasnost od napada turskih pljačkaških vojski ili dijelova njihove ogromne vojne sile za organiziranih velikih prodora uz panonske rijeke prema ugarskim i austrijskim zemljama sve je realnija i postaje češća nakon pada Beograda (1521.) te gubitka važnih utvrda istočne Slavonije. Ali turski akindžije ne stižu samo s istoka, nego sve češće

²⁹ "... Ad hoc ut civitas ipsa muris fossatis et aliis municionibus cicius perficiatur et perfecta diligentius et tucius conservetur, volumus et presenti ordinatione stabilimus ac cives, hospites et habitatores utrarumque civitatum predictarum, ad opus muri, fossati ac aliorum fortalicium ipsius inferioris civitatis Crisiensis auxilium, subsidium et adiuvenam tam personale quam reale iuxta ipsorum facultatem et possibilitatis exigentiam, facere et impendere et exhibere temporibus semper opportunis debeant et sint obligati ...", isto dj. s. 177.

prelaze i Savu (nakon pada Jajca i Banje Luke, 1528. pustošeći područja između Save i Drave. Veliki poraz ugarske feudalne vojske na Mohačkom polju 1526. godine i pad Osijeka u turske ruke, a potom građanski rat u Slavoniji između dvaju kandidata za ugarskog-hrvatsko prijestolje, kralja Ferdinanda i Ivana Zapolje, otvaraju Turcima put daljnjih prodora i osvajanja prostora prema sjeverozapadu Hrvatske. Godine 1536. počinje velika turska ofenziva na utvrde zapadne Slavonije, a padom mnogih utvrda i naselja te osvajanja cijele Požeške kotline, turska opasnost stigla je sve do križevačkih utvrda. Godine 1537. slavonsko plemstvo na saborima održanim baš u Križu (utvrđenom Donjem gradu) pokušava stvoriti djelotvorniju protutursku obranu. Obranu će tada više pomagati i kralj Ferdinand. Ipak sve dobre namjere i odluke Križevačkog sabora, održanog mjeseca travnja 1537. godine propadaju u velikom porazu kršćanske vojske kod Gorjana mjeseca listopada te godine. U prvom popisu utvrda, koje bi tada trebale braniti prostor između Drave i Save, sastavljenom iste 1537., godine na Saboru u Dubravi, stari Križ ostaje još uvijek na drugoj obrambenoj crti.³⁰ Godine 1538. 6. siječnja u Križu se opet održava Sabor hrvatskog i slavonskog plemstva. Između mnogih dobrih zaključaka toga Sabora u sedmom članku, koji na neki način obvezuje i kralja, zaključeno je: "... neka se postara Njegovo Veličanstvo da u ovom Kraljevstvu uzdržava prikladnog čovjeka, koji će svake četvrtne godine, zajedno s kapetanom Kraljevstva, pregledati i istražiti stanje graničnih utvrda, izvjestiti o njihovim nedostacima, a tamo gdje to bude moguće, takve popravke i sam izvoditi."³¹ Kralj Ferdinand opet naglašava da je obrana ponajprije obveza domaćega plemstva pa će u naputku napisanom za svoje poslanike, koje u svoje ime šalje na Sabor zakazan za 24. travnja 1539. godine u Križevcu, naglasiti neka na tom Saboru traže od sabornika "... da granična mjesta, utvrde i utvrđena naselja temeljito obnove i što ih bolje utvrde protiv neprijateljskih napada."³² Posve je jasno da su se svi ovi zaključci odnosili i na stari Križ, njegov Donji i Gornji dio grada, tim više što je upravo te, 1539. godine u jednom prodoru veća turska vojska napala i Križevce, te je nezaštićeni Gornji križevački grad opljačkala i popalila.³³ Očito su tada utvrde Donjeg grada spasile od iste sudbine ovaj stariji, vjerojatno i veći dio staroga Križa i sve do velike obnove, koja dolazi tek nakon oslobođenja cijelog područja između Drave i Save, na kraju 17. stoljeća, postoji zapravo dalje samo jedan utvrđeni grad Križ, taj donji, utvrđama zaštićeni i branjeni dio grada.

Novo razdoblje u izgradnji posljednje tvrđavske obrambene fronte između Drave i Save započinje četrdesetih godina 16. stoljeća, dolaskom Ivana Ungnada u Varaždin i njegova postavljanja na dužnost vrhovnog kapetana kraljevske vojske.³⁴ Dakako, njegovo će djelovanje biti usmjereno najprije na obnovu i izgradnju gradskih utvrda

³⁰ Ive Mažuran, *Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja do sredine 16. stoljeća*. Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Osijek, 1991., 19. M. Kruhek, *Izgradnja obrambenog sustava Slavonske granice u tijeku 16. stoljeća*. Povijesni prilozi, Zagreb, 1992., 7-9.

³¹ HSS, II., 139-148.

³² HSS, II., 256.

³³ "... nisi quod hesternae die allatae sunt mihi litterae a fratre meo Christophoro Batthyani, in quibus scribit mihi, quod die dominico proximo preterito Thurce usque Crisium, Chasmam et Dombro et alias pertinentias omnino depopularunt, vastarunt et combusserunt ...quod sex millia Thurcorum fuerunt..." HSS, II., 441.

³⁴ HSS, II., 313-316.

Varaždina i novih utvrda oko starog varaždinskoga kastruma, a istovremeno i poslije toga i utvrda drugih gradova i naselja između Drave i Save.

Utvrde Križa i Križevačke kapetanije do sabora u Brucku na Muri - 1578. godine

Godina 1553. godina je početka izgradnje nove tvrđave u Ivaniću i početna godina velikih graditeljskih radova na obnovi križevačkih utvrda. Na tom velikom gradilištu od Varaždina do Siska na Savi posebno se ističe djelovanje vojnog zapovjednika I. Ungnada i graditelja Domenica de Lalija. Ungand putuje od grada do grada, od gradilišta do gradilišta, izdaje naredbe i upute, piše svoje izvještaje te traži pomoć i suradnju i hrvatskog plemstva i vojnih zapovjednika. Stigao je i do Križevca, razgledao stanje utvrda i zatekao ljude kako su upravo tada na starim gradskim utvrdama nešto obnavljali i dograđivali. Svoje viđenje stanja križevačkih utvrda ovako je opisao: "Za Križevac sam na trošak Vašeg Veličanstva našao neke radnike, koji će zajedno s građanima raditi na izgradnji utvrda, što se do sada događalo uglavnom stoga, što se siromašni ljudi, koji se boje bilo gdje drugdje prebivati, ovdje osjećaju sigurnijima, pa se tu grade kako znaju, a što zapravo nije slično jednom ozbiljno organiziranom gradilištu. Zato nisam ni ja siguran, koliko novaca dati za ove radove, te mislim jedino, ako ovu marljivost ne bi nagradili brigom za takva mjesta, dogodilo bi se da bi već mnoga mjesta ostala bez svojih stanovnika".³⁵

Dakle, očito je da je narod, našavši se u krajnjoj opasnosti spontano i stihijski počeo popravljati i utvrđivati stare utvrde Donjega grada podignute već nakon 1405. godine, videći jedino u njima neku zaštitu i sigurnost. Očito je i to da na ovo gradilište nisu na vrijeme stigli carski inženjeri i krajiški graditelji. Gradnja novih utvrda, dakle nove renesansne križevačke tvrđave započela je bez točno napravljenog plana, bez prave organizacije rada i bez potrebnog nadzora inženjera, graditelja koji su poznavali sustave takvih novih fortifikacija. Ungnad dobro uočava sve te nedostatke ali i vrijednost takvih napora te pomaže Križevčanima novčanim prilogom u tom poslu, makar nije siguran u kvalitetu krajnjeg rezultata toga posla. Procjene I. Ungnada na kraju će se u svemu pokazati točnima. Križevačke nove utvrde podižu se na temeljima postojećih starih utvrda, a oblik, veličina i temeljna obrambena crta stare utvrde nije odgovarala novim obrambenim potrebama ni planovima onovremenih obrambenih tvrđava. Gradski bedemi, tj. zemljani nasipi između ugaonih bastiona bili su predugački i preslabi, pogotovo u temeljima. Bastioni kao glavni nosioci vatrene obrane grada bili su premaleni, pa na njih nije bilo moguće smjestiti potreban broj branitelja i artiljerijskog obrambenog oružja. Predugački i slabi zemljani bedemi bili bi vrlo ranjivi u bilo kakvu ozbiljnijem neprijateljskom opsadnom napadu na grad. Osim toga građeni od vrlo trošnog materijala, zemlje i drveta, bili su podložni

³⁵ "Zum Creuz hab ich noch auf eurer kgl. Mt. uncosten etlich arbaiter, die daselbst neben der bürgerschaft handreich am gepeu arbeiten, welches merertails darum beschiecht, damit de armen leut, welche sich sonst forcht haben des vains anderstwhin sezen möchten, desto merern trost empachen, den man pau daselbst was man well, so ist es für kainen ernst zu befestigen; derwegen ich auch nit gesint bin, vil gelts auf daselb gepeu zu verwenden und eracht, wo bisher nit solcher vleiss mit fürsehung der flecken gebracht war, es waren etlich flecken durch die inwoner od gelassen worden." HSS, II, 384.

čestim oštećenjima koje im je nanosila zima, kiše i vode, osobito ako nisu bili dovoljno čvrsto i široko utemeljeni.

Gradnja takvih velikih utvrda bila je složen i vrlo skup posao. Trebalo je za to osigurati stručno osoblje koje će voditi poslove na gradilištu prema točno napravljenom planu gradnje, mnogo obične radne snage, dosta novčanih sredstava, dobru organizaciju rada i dosta vremena te na kraju potrebnu vojnu zaštitu graditelja i gradilišta. Nikada svega toga nije bilo dovoljno na bilo kojem gradilištu slavonskih utvrda, a osobito ne u Križu. Veliki je problem bila radna snaga, nedostatak novaca i potrebnog graditeljskog nadzora. Ungnad je u jednom pismu bio osobito zabrinut zbog nedostatka stručnog vođenja pojedinih poslova na gradilištima slavonskih utvrda, napose kad je 1553. obolio i jedini građevinski nadzornik D. de Lalio "... a na mnogo se mjesta nešto gradi, ne samo nove tvrđave, već se popravljaju i stare granične utvrde a u njima opet se grade razna potrebna spremišta..."³⁶

Iduće 1554. godine u Križu se nastavljaju započeti poslovi i I. Ungnad drži da ih unatoč svim nedostacima na ovom gradilištu treba privesti kraju. Zato moli kralja da naredi banu Nikoli Zrinskomu, da sazove Hrvatski sabor na kojem treba raspravljati između ostaloga i o stanju gradnje utvrda na granici, od kojih Ungnad spominje posebno Sisak, Ivanić i Križ.³⁷ U svojoj spomenici, svojevrsnom sažetku cjelokupne obrambene strategije koju je I. Ungnad zastupao i uputio na razmatranje slavonskom plemstvu sabranom na Sabor u Zagrebu mjeseca prosinca 1554. u Zagrebu, on ističe da je "Križevac sada posve podignut, pa bi s pravom taj posao trebalo sada završiti".³⁸ Ipak je očito da je Ungnad mislio vjerojatno tek na završetak one obnove koju su bili započeli spontano sami križevački građani i stanovništvo okolice koje se sklanjalo unutar bedema križevačke utvrde, jer je posao izgradnje novog renesansnog obrambenog sustava u Križevcu bio tek na početku. To potvrđuje i plan ukupnih obrambenih troškova predviđenih za godinu 1555. Unutar toga troškovnika naznačeno je da bi i za građevinske radove u Križevcu trebalo osigurati vrlo visoki iznos od 4.000 forinti.³⁹ Dakako, vrlo je vjerojatno da te godine na gradilištu u Križevcu nije potrošeno baš 4.000 forinti (jer su rijetko takvi planski troškovi bili i ostvareni). Ipak je očito je da su utvrde Križevca bile vrlo važne za obrambeni sustav cijelog prostora između Drave i Save, zbog čega će i kralj Ferdinand tražiti da za gradnju križevačkih utvrda treba pronaći potrebna novčana sredstva.⁴⁰ Radi se sada očito već o planu izgradnje nove obrambene tvrđave umjesto starih zemljanih nasipa i jednostavne palisadne zaštite grada. Ta sredstva kralj je mogao namaknuti samo iz priloga nutarnjoaustrijskih pokrajina, tada ponajprije iz pokrajine Štajerske, koja je pokrivala najveći dio troškova obrane Slavonske granice. Za gradnju novih križevačkih utvrda nije bila više dovoljna snaga osiromašenih križevačkih građana, a i broj stanovništva križevačke okolice sigurno je posljednjih godina bio znatno smanjen.

³⁶ HSS, II, 398.

³⁷ HSS, II, 397.

³⁸ "Crisium nunc plane erectum merito quoque confici deberet". HSS, II, 416.

³⁹ R. Lopašić, Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII vieka iz Štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu, Starine JAZU, XVII, Zagreb, 1885, 217.

⁴⁰ Starine XVII, 217.

Zato Sabor održan u Zagrebu mjeseca ožujka 1557. donosi odluku da na gradilište u Križ svoje podložnike moraju poslati i neka vlastelinstva Varaždinske županije.⁴¹

Križ je od sredine 16. stoljeća glavna utvrda Slavonske granice. U Križu pod zapovjedništvom kapetana stoji stalna posada kraljevske vojske. Tu zalazi i banska vojska, dakle vojska Kraljevine Hrvatske. Važno je naglasiti da se istovremeno uz izgradnju novih utvrda u Križu u križevačkoj okolini podižu manje utvrde, kašteli i straže, koje povezuju obrambeni pojas križevačke tvrđave s obrambenim sustavom susjednih tvrđava u Ivaniću i Koprivnici. Tako se napr. iste 1557. godine gradi utvrda u Žabnici sv.Ivanu, za straže koje će nadzirati obrambeni prostor između utvrde u Cirkveni i Križevca.⁴²

Svake se godine na križevačkim utvrdama nešto popravljalo i gradilo. Godine 1560. u saborskim zaključcima mjeseca ožujka zapisana je odluka o potrebi ispunjavanja starih obveza dovoza građevnog drveta i neposlatih radnika s određenih posjeda Varaždinske županije na križevačko gradilište.⁴³ Jednako je odlučeno da se samostan koji stoji izvan utvrđenog križevačkog grada poruši, da ne bi mogao biti na štetu njegove sigurnosti i obrane. To su dužni izvesti ban i glavni kapetan kraljevske vojske na Slavonskoj granici uzajamnom suradnjom i dogovorom.⁴⁴ Brigu o graničnim utvrdama vodi i Ugarska kraljevska komora ubrajajući godine 1562. u granična i najvažnija mjesta obrane u Slavoniji: Varaždin, Koprivnicu, Durdevac, Križevac, Ivanić, Sisak i Zagreb.⁴⁵

Godina 1563. prijelomno je vrijeme u određivanju buduće obrambene strategije na graničnim područjima Hrvatske. Najprije je I. Lenković zapovjednik krajiških kraljevskih vojnih snaga u Hrvatskoj, nakon višegodišnjih istraživanja, načinio svojevrsnu inventuru svih utvrda južnih krajeva Hrvatske.⁴⁶ Na temelju Lenkovićevih izvještaja posebno povjerenstvo kralja Ferdinanda načinilo je popis i opis svih utvrda u Hrvatskoj i Slavoniji uz stratešku odrednicu obrane svakog značajnijeg objekta i prvi put izrađen prijedlog jedinstvenog djelovanja cijelog obrambenog sustava od Drave do Jadranskog mora. U tom popisu i cjelovitoj strateškoj slici tog prostora povjerenstvo se dosta opširno osvrnulo na Križ i najvažnije susjedne utvrde koje su bile pod zapovjedništvom križevačkog kapetana. Evo što je to carsko povjerenstvo zapisalo o Križu, Gofnicu (Bosiljevu kod Čazme), Čazmi, Topolovcu, Cirkveni i Dubravi.⁴⁷

⁴¹ "Ad fortificationem autem opidi Keres, quod adhuc satis constat esse immunitum, ad quod muniendum soli oppidani ipsi propter inopiam et confinium Turce proximum sunt insufficientes, deputatur ergo est comitatus Warasdien-sis". HSS, III, 6.

⁴² HSS, III, 7.

⁴³ HSS, III, 65, 66.

⁴⁴ "Statutum est preterea, ut monasterium illud extra oppidum Crisiense habitum destruat, eo quod oppido illi noumento esse dinoscitur, quod dominus banus et capitaneus generais mutua intelligentia demoliri facere velint." HSS, III, 66, 74.

⁴⁵ HSS, III, 86.

⁴⁶ Verzeichniss aller Crobatischen besezten und unbesezten ortflegkhen, Državni arhiv Slovenije, (dalje DAS) Stanovski arhiv, k. 162, f. 282, 47-91, SHKR, III, 427-432

⁴⁷ ... Bereütung der Wündisch und Crobatischen Grenitzen, alda der Röm. Kay. Maytt ... gegebene Instruction für die hern Comissarien sambt ihren abgetheilten verrichtungs relationen, IÖ.Kriegsekspedit, Extra acta, nr. 26, te KZLA - VII, nr. 6

KrižStari utvrđeni križ tek se sada pretvara u pravu renesansnu obrambenu tvrđavu. Izgradnja modernije tvrđave oko izduženog naselja započeta pred već dosta godina inicijativom samih križevačkih građana, kao i već izgrađeni oblik Donjeg križevačkog grada i sada će određivati osnovnu tvrđavsku trasu nove tvrđave. Radovi se izvode uz novčanu pripomoć Štajerske, a radnu snagu osigurava slavonsko plemstvo sa svojih posjeda. Do tada je podignut tek dio utvrda (kako se to vidi na priloženom planu, napominje ovo povjerenstvo), ali bilo je mnogo prigovora na osnovnu frontu fortifikacijske trase.

“Križ je već dosta godina bez pravih okolnih tvrđavskih bedema, zapravo je tek jedno nejedinstveno dugo selo koje ni po izgrađenosti svojih utvrda, ni po svojim kućama ne bi trebalo držati glavnim gradom u zemlji slavonskoj. Do sada se novcem iz Štajerske potpore za građevne radove, te uz manju pomoć slavonskog plemstva tako upućivanu, započelo graditi u sredini rečenoga grada, kako se to može vidjeti na planu 14 i time je tu podignuta nekakva utvrda. Ta utvrda međutim nema nikakve vode, leži na jednom dugom uskom hrptu ili uzvisini, koja je opet od početka niža od jednog još višeg uzvišenja sa zapadne strane, tako da tu nitko nije siguran boraviti. Između je jedna udolina i u njoj ponad močvarnog zemljišta, gore u sredini je jedan mali izvor-bunar, izvan grada i utvrde, iz kojega mora crpsti vodu cjelokupno pučanstvo. Odatle je jednako s južne i zapadne strane ovo mjesto opasano nasipom i grabom, podignutima sa svom marljivošću, što se također vidi u spomenutom planu. Ovo je mjesto zapravo od samog početka vrlo loše izabrano za jednu tvrđavu, a osim toga tu je tvrđavu pokvario i sam graditelj. Već je na prvi pogled vidljivo, osobito kod bastiona da nisu izvedeni na ravnoj građevnoj crti, te da će biti premaleni, osobito onaj jedan, što je pred nekoliko godina primijetio i na što je upozorio i Franz v. Poppendorf, upoznavši s tim nedostatkom, nepravilno izvedene tvrđavske trase u odnosu na bastione, savjetnike njegova carskog Veličanstva i poslanike upućene na Sabor u Zagreb, gospodina Sigismunda Kogllera, Andriju Glogcha, H. Jakoba v. Gewisenegkha i druge, kao i graditelja palira. Poslije se vidjelo da je taj bastion zaista premalen i da je bilo potrebno proširiti ga ...” Dalje komisari utvrđuju da tvrđava nema na bedemima ni bastionima zaštitnih prsobrana. Zemljani tvrđavski bedemi u temeljina su slabo utvrđeni, a gore su preuski pa bi se izgradnjom prsobrana možda i sami urušavali. Za sve te nedostatke kriv je graditelj koji je nadzirao gradnju, a nije uvažio preporuke i kritike ratnog savjetnika Možda je bilo moguće tvrđavske bedeme i bastione izvana ojačati obzidavanjem zidom od opeke. Možda se to dogodilo i zato što je pred gradom stajala neka stara građevina koju se također namjeravalo zaštititi posebnim obrambenim zidom. No ako bi se to i izvelo, što bi stajalo mnogo novaca, temeljna tvrđavska trasa bedema i bastiona time ne bi bila ispravljena. Komisari ipak na kraju ostaju pri savjetu: utvrde oko Križa koje su do sada stajale mnogo novaca treba usprkos svim nedostacima nastaviti graditi i dovršiti ih što prije. Budući da je gradnja utvrda u tijeku, komisari se ne zaustavljaju na opisu pojedinosti postojećeg stanja, nego dalje govore o vojnoj snazi tvrđave.

Budući da je Križ po sredini Slavonske granice, trebao bi biti sjedištem zapovjednika obrane cijelog tog obrambenog područja. Uz njega treba biti ratni savjetnik i osta-

lo niže zapovjedničko osoblje i pomoćne službe. To povjerenstvo predlaže uz njih vojnu posadu od 50 njemačkih konjanika s njihovim zapovjednikom, 100 njemačkih pješaka u lakom oklopu s njihovim zapovjedničkim osobljem te 2 puškara koji će voditi brigu o križevačkoj oružani i vatrenom oružju. Uz njemačku vojnu posadu u križevačkoj bi tvrđavi trebalo biti još i 100 hrvatskih husara i 50 haramija s njihovim zapovjednicima. Tek kada bude dovršena izgradnja cijelog tvrđavskog sustava, Križ će biti jedan od najjačih oslonaca obrane na Slavonskoj obrambenoj granici.⁴⁸

Očito je da je veliki problem izgradnje novih utvrda bio nedostatak stručnog graditeljskog nadzora, a pogotovo trajno vodstvo glavnog inženjera graditelja. Zato je kralj Ferdinand naredio graditelju Francisku Thebaldiju, svojem glavnom nadzorniku i voditelju graditeljskih poslova u Štajerskoj, da u Hrvatsku zajedno s njegovim povjerenstvom pošalje i inženjera graditelja Domenica de Lalia. No de Laliya u tom povjerenstvu nije bilo. Nije ga tada bilo očito niti na gradilištima u Slavoniji, što je sigurno jedan od uzroka sporog napredovanja u radu i mnogih slabo izvedenih poslova. Nema mnogo vijesti o daljnjem tijeku radova na dovršetku gradnje nove križevačke tvrđave, tek poneki zapis u zaključcima Hrvatskog sabora koji potiče plemstvo na suradnju i obvezu osiguravanja potrebne radne snage na krajiškim gradilištima.⁴⁹

Ferdinandovo povjerenstvo ostavilo nam je neke korisne i zanimljive podatke i o drugim značajnijim utvrđama u najbližem susjedstvu Križ. Za Topolovac komisari kažu da je to "... prilično velika četverougona kuća građena od hrastovine, ograđena zašiljenim koljem, a nema ni krova". Međutim, kako je na putu kojim martolozi često prodiru prema Kalničkom gorju, tu utvrdu treba zadržati, popraviti je, poboljšati ostale uvjete za održavanje u njoj jače vojne posade.⁵⁰

"Gofnic (Bosiljevo kod Čazme) je četverokutna, visoka, od opeke čvrsto građena kula, vrlo blizu Čazme ... između vode Čazme i Glogovnice, upravo pri njihovom sutoku ..." Sa sjevera je nadvisuje jedan mali brežuljak, no budući da je ta kula na vrlo pogodnom i dobrom položaju, treba je prema preporuci Ratnog savjeta zadržati i čuvati s određenim brojem konjanika i pješaka. Prije toga tu kulu treba popraviti, prije svega postaviti joj krov, pokrpati oštećene uglove, urediti prozore i podnice. Za to ima dosta materijala i od same te kule, koja bi se mogla nešto sniziti.⁵¹

Komisari spominju i Čazmu, jer su i nju pregledali. To je "jedna kuća, na jednom prozračnom otvorenom brežuljku, građena u četverokut sa četiri kružne kule na uglovima". Taj bi položaj trebalo također zaštititi, ali, dakako, prije i popraviti, a materijala ima i tamo od nekih porušenih crkava.⁵²

⁴⁸ Bereütung, nav. izvor, 117

⁴⁹ HSS, III., 117

⁵⁰ "Zwo Meill wegs von Kreuz zwischen Mitternacht und Aufgang und ein grosse Mail vor Zirquenna gegen Mitternacht gelegen ain altes von aichen Holz zimlich grosss vieregkher Haus mit geschloerten zeunen ..." Verzeichniss, nav. izvor, 57.

⁵¹ "Gofnez ain viereggtter grosser hoher Thurn, gar nahent bey Zasma, ein Meil wegs von heilig Kreuz gegen Mitternacht, zwo kleine meill von Ywanitsch, zwischen den wasser Zasma und Glogofnitza gar in Spitz gelegen ..." Verzeichniss, nav. izvor.

⁵² "Dieses Haus Zasma ist auch auf einen luftigen freyen Püchel in der vierung mit 4 runden Thürmelein an den Egen gepaut gewessen ..." Verzeichniss, nav. izvor.

Cirkvena je također "manja, četverokutna, od opeke, pred malo godina, podignuta građevina, uokolo koje su grabe s vodom, na položaju pod jednom uzvisinom, koja je nadvisuje sa zapadne strane dok je ona dolje u ravnici. Manji joj je prilaz zaštićen palisadnom ogradom. Pripada braći Kerechenyjima". Na toj građevini također treba popraviti krov, da ne bi propali svodovi i podovi, što za sada, ne bi bio veliki trošak ni posao. Cirkvenu kao utvrdu treba svakako dalje držati i braniti je, jer ona povezuje prostor između Križa, Ivanića i Čazme. Tu bi trebalo zapravo izgraditi jednu jaču utvrdu ili proširiti ovu postojeću.⁵³

Renesansne utvrde Križa vojni su stratezi dakle ipak držali manje vrijednim od utvrda Koprivnice, Varaždina ili Siska, iako strateški položaj Križa nije bio manje važan. Zato se pridaje veća briga vojnoj posadi ove tvrđave. Do Sabora u Brucku na Muri, 1578. godine, stvoren je ne samo posve novi, zatvoreni sustav graničnih utvrda, nego i nova obrambena organizacija graničnih vojnih snaga podijeljenih na područna zapovjedništva, kapetanije, kojima stoji na čelu vrhovno vojno zapovjedništvo za Slavoniju s vojnim i logističkim središtem i sjedištem u Varaždinu. Zapovjedništva tih kapetanija upravo veće su granične utvrde, renesansne tvrđave, Koprivnica, Križ i Ivanić. Te tri tvrđave postaju i sjedištima jačih vojnih garnizona. Ta je pak krajiška vojna posada često gazila i smanjivala stara prava građana tih utvrđenih gradova, zbog čega je često dolazilo do sukoba interesa, pa i pravih zavada između vojske i građana, a što opet nije išlo u korist veće obrambene snage tih glavnih uporišta obrambene protuturske granične fronte.⁵⁴ Zapovjednici kapetanija vodili su brigu o sigurnosti cijelog branjenog područja, dakle u prvom redu o posadama smještenim u okolnim manjim utvrdama, dakle i o čardacima, stražama, kulama, kaštelima i svim drugim manjim utvrđenjima i preprekama koje su služile kontroli puteva i prolaza.⁵⁵

Godine 1577. pod zapovjedništvo križevačkog kapetana pripadalo je deset manjih okolnih utvrda s njihovim vojnim posadama i stražama. Bile su to ove utvrde: Barbavac, Gradac, Sv. Petar, Cirkvena, Sv. Juraj, Glogovnica, Apatovac, Topolovac, Sv. Ivan (Žabno) i Trem. U tih deset utvrda zajedno s križevačkom tvrđavom našlo se i popisano je te 1577. godine ovo vatreno naoružanje: 4 topa srednje veličine (falkoneta), 1 top manjeg kalibra (Scharfentindl), 17 željeznih kratkih topova, 96 bedemskih pušaka i 15 centi baruta. Dakle, bila je to ne baš osobito velika snaga vatrene oružja, zbog čega je, i predloženo njegovo povećanje i to za još 3 veća topa, 10 manjih topova i 300 pušaka.⁵⁶

⁵³ "Oberhalb Gofnez gegen Mitternacht, zwo Meil und von Creuz gegen Aufgang anderhalbe anderhalbe Meil ein kleinen vier eckhter von Ziegl vor wenig Jarren erbauter Storkh umb dem ain Wasser Graben ...". Verzeichniss, nav. izvor.

⁵⁴ Do takvih je sukoba dolazilo i u drugim gradovima: Varaždinu, Koprivnici, Zagrebu, i drugdje, pa su građani Križevca jednom porušili čak i staje koje je u gradu podigla vojna posada za potrebe svoga konjanštva. HSS, III, 172.

⁵⁵ HSS, III, 361, 410, 411, 429-430.

⁵⁶ Wiener Verhältnisse der alten geschütz und Munition so am beiden Crabatischen und Windischen Gränitzen albereit verhanden, item was dessen noch von neuen dahin zuverordnen sambt einen überschlag des uncostens, 30. Augusti, 1577. DAS, Stan, arh. k. 171, f. 101, ili SHKR, I, 41-44.

U južnim krajevima Hrvatske, osobito na prostoru između Une i Kupe, osvajanja bosanskog beglerbega Ferhat paše, tijekom 1577.-1578. godine pomaknut će granicu s Turskom bliže kupskim utverdama. Takvih promjena na prostoru između Drave i Save tada nema. Tu je obrana čvrsta i stabilna. Glavne su tvrđave već izgrađene pa nema ni većih graditeljskih promjena. Većim građevinskim radovima ponovno će biti obnovljeno i ojačano obrambeno stanje jedino križevačke tvrđave. Čak će i neke odluke i graditeljski planovi usvojeni na Saboru njemačkih staleža u Brucku na Muri 1578. godine ostati samo u planovima ili ostvareni tek manjim dijelom u vremenu do velikog rata s Turskom u posljednjem desetljeću 16. stoljeća.

Utvrde grada Križa i Križevačke kapetanije na kraju 16. stoljeća

Godine 1576., kad je većina dio graničnih utvrda bila podignuta ili je njihova gradnja bila u tijeku, počinje stvaranje novog vojnog obrambenog reda u Hrvatskoj. Središnja kraljevska vlast i njene vojne institucije sada su aktivnije u rješavanju sve složenijih problema obrane graničnih područja. Na saborskom zasjedanju plemstva i predstavnika nutarnjoaustrijskih pokrajina Štajerske, Koruške, Kranjske i Gorice u Brucku na Muri, od siječnja do kraja ožujka 1578., izneseno je mnogo raznih prijedloga i doneseno mnogo važnih odluka. Jedan od glavnih zadataka toga Sabora bio je pronaći trajno rješenje za pokrivanje velikih novčanih troškova obrane. Trebalo je povećati brojnost posadnih vojnika, bolje ih naoružati vatrenim oružjem, redoviti ih plaćati i opskrbljivati potrebnim sredstvima za vođenje rata na pustim graničnim područjima. Trebalo je osigurati sredstva za popravljavanje, obnovu i gradnju novih utvrda. Ukupan proračun troškova takve obrane na Slavonskoj i Hrvatskoj granici godišnje bi iznosio gotovo 500.000 forinti.⁵⁷

Kralj Rudolf donio je nakon toga još jednu važnu odluku. Nadvojvodu Karla postavlja vrhovnim upraviteljem i vojnim zapovjednikom sveukupne vojne sile u Hrvatskoj i Slavoniji, dakle i nad banom i banskom, hrvatskom vojskom, čemu se oštro usprotivio Hrvatski sabor.⁵⁸ Proširene mogućnosti pokrivanja troškova ratnih obrambenih izdataka i prenošenje te obveze na nutarnjoaustrijske pokrajine i nova organizacija vojne vlasti na obrambenim područjima Hrvatske znaće promjenu s dalekosežnim strateškim i političkim posljedicama za sve hrvatske zemlje.

Jedan od prvih dokumenata toga Sabora bio je popis graničnih utvrda i vojnih posada u njima, dakle utvrđivanje obrambenih mogućnosti svakog utvrđenog i branjenog mjesta. Sabornici dobro ocjenjuju sveopće ratne prilike i zaključuju da su granične utvrde najveći i najvažniji oslonac obrambenog rata, dakle zaustavljanja daljnjih turskih osvajanja. Da bi granične utvrde mogle ispunjavati svoj ratni zadatak prvi je uvjet održavati ih u dobrom građevnom stanju, ali treba graditi i nove, još modernije i snažnije. Da bi se u potpunosti mogao ispuniti taj dio strateškog plana, sa-

⁵⁷ Wiener Verhältnisse, nav. izvor.

⁵⁸ "... neque ea res in Sclavonia praesertim, sine omnium rerum perturbatione introduci posset, in qua bani est officium non solum iustitiam et iudiciorum administrationem, sed etiam res belicas et curam confiniorum gerere ...". Monumenta comitialia Hungariae, sv. 6., 1573-1581, Budapest, 1879., 251, Zaključci Požunskog sabora od 13. ožujka, 1578.

bornici u Brucku utvrdili su da bi za održavanje, obnovu i gradnju novih graničnih utvrda u Hrvatskoj trebalo osigurati ogromna novčana sredstva od 420.000 forinti.⁵⁹

Veliki dio tih novaca utrošio bi se na obnovu i gradnju novih utvrda između Drave i Save. Upravo je čudno da u određivanju pojedinih rješenja u graditeljskom programu toga dokumenta nema tvrđave Križa, a napr. za izgradnju nove tvrđave u Cirkevni predviđeno je visokih 20.000 forinti.⁶⁰

Saborski dokumenti nabrajaju 26 utvrda slavonske granične fronte koje treba održavati, obnavljati i dograđivati. Na križevačkom području to su uz Križevac i Cirkevnu te važne stražarske utvrde u Apatovcu, sv. Ivanu (Žabno) i Sv. Petru (Čvrstec).⁶¹

Činjenica da križevačke utvrde nisu posebno spominjane u dokumentima Sabora u Brucku, ne znači da je tvrđava u Križu bila u dobrom stanju ili pak da je bila posve zanemarena. Ta tvrđava nije bila baš na glasu kao dobar primjer idealne renesansne obrambene tvrđave. Dapače, uvijek su vojni stratezi i graditelji isticali više njezine nedostatke negoli kvalitete. Križ kao granična ratna tvrđava nikada nije izgubila položaj središnje obrambene tvrđave između Drave i Save. Obrambeno značenje Križa na slavonskoj graničnoj fronti dobro je procijenio i general Vid Halleg, tadašnji vojni zapovjednik obrane na Slavonskoj granici. Njegovim će zalaganjem i nastojanjem idućih desetak godina Križ postati najvećim ratnim gradilištem Slavonske granice. Da bi se građevni plan poslova na Slavonskoj granici bilo mogao bolje i svrhovitije provoditi, nadvojvoda je Karlo 1580. godine poslao na teren posebno građevno povjerenstvo. To je povjerenstvo pregledalo i utvrdilo građevno stanje svih utvrda od Drave do Save i o svakoj načinilo izvještaj s prijedlogom potrebnih građevnih poslova. O Križu su ponovljene već od prije poznate ocjene i zaključak: budući da na temeljima onoga što je ovdje već izgrađeno ne bi bilo moguće izgraditi bitno bolju renesansnu tvrđavu koja bi odgovarala svim strateškim i fortifikacijskim pravilima sve većim obrambenim potrebama, najbolje je trajnom obnovom križevačkih bedema i bastiona održavati postojeće stanje sadašnje tvrđave. Vjerojatno upravo zato ovo povjerenstvo ističe dao bi na položaju Dubrave trebalo izgraditi novu, moderniju ratnu tvrđavu, koja bi pokrivala sve obrambene potrebe i nedostatke utvrda u Križevcu i Ivaniću. Ta bi tvrđava, prema mišljenju povjerenstva trebala biti oblika i veličine tvrđave kakva se upravo gradi pod Dubovcem na Kupi, dakle kao karlovačka tvrđava. U nju bi bilo moguće premjestiti veći dio križevačke vojne posade te tu smjestiti i glavno zapovjedništvo obrane na Slavonskoj granici.⁶² Povjerenstvo je prijedlog izgradnje nove tvrđave u biskupskoj Dubravi držalo potrebnim, mogućim i vrlo realnim. Taj su plan odobrili i poslanici nutarnjoaustrijskih pokrajina i ratni savjetnici Gradačkog ratnog savjeta, pretresajući na Saboru Štajerske prijedloge ovog

⁵⁹ SHKR. I., 60, 62.

⁶⁰ Zaključci Sabora u Brucku na Muri, "Brückerischen Libells Universal Landtag wo die Fürstl. Durchleucht. Erzherzog Carl zu Österreich mit Steyer, Kärnthen, Krain und Görz zu Prugg an der Mur gehalten von Jahr 1578. DAS, k. 933, Prot. 97.

⁶¹ Isti izvor, Tekst zaključaka održanog Sabora u Brucku na Muri vrlo je opširan izvještaj koji sadrži sve saborske rasprave, zaključke i odredbe, a saborske su sjednice, s prekidima, trajale od mjeseca siječnja do kraja ožujka 1578.

⁶² Gebeu beratschlagung Windischen Gränitz über der jüngsten Herrn Comissarien einkhombene relation, KA, Wien, Windica, Juni, 1580, akta.

povjerenstva. Zato je taj Sabor odobrio samo 200 forinti za popravak križevačkih utvrda te dao još 1000 forinti za popravljjanje manjih utvrda: Topolovca, Cirkvene, Sv.Petra i Sv. Križa.⁶³

Ipak, od tih velikih novih planova ništa se nije ostvarilo. Nastavlja se održavanje križevačkih utvrda, a potom se obavlja temeljita obnova cijele bastionske trase i zidaju se nova tvrđavska vrata od čvrste građe, kamena i opeke. Hrvatski sabor i dalje redovito donosi zaključke koji su trebali osigurati potrebnu radnu snagu za gradilište križevačke tvrđave, no njegove odluke rijetko su na vrijeme bile ispunjene.

Za novu, temeljitu obnovu tvrđave idućih se godina najviše brinuo Vid Halegg, prije veliki kapetan križevački, a tada već zapovjednik Slavonske granice. On traži strogo ispunjavanje radnih obveza određenih odlukama Hrvatskog sabora.⁶⁴ Radovi se obavljaju uvijek za ljetnih mjeseci. Istih godina, 1579.-1580., obnavljaju se i manje utvrde oko Križa, stare utvrde biskupskog Gradca i Glogovnica.⁶⁵ Ipak stanje križevačke tvrđave bilo je još 1584. vrlo loše. U svojem izvještaju sam V. Halleg ističe da su bedemi i bastioni tvrđave na više mjesta ruševni. Tvrđava ima premalo vojne posade i ta je posada slabo naoružana. Halleg je protiv bilo kakvih planova izgradnje novih tvrđava, jer nema novaca niti za popravak starih, postojećih, strateški jednako važnih za obranu. Tvrđava u Križu upravo je takav primjer. Ta tvrđava prvi je temelj obrane protiv turskih nasrtaja koji dolaze od Požege, Pakraca, ali i s juga, od Dubice i preko Save iz Bosne. Veliki dio tvrđavskog bedema sa strane okrenute velikom Kalniku potpuno se urušio, i to samo 15 dana nakon što je velika turska vojska obilazila uokolo grada. Jedne noći propao je i dio bedema kod vratiju koja vode prema Gradcu i Ravancu. Dio bedema kod kalničkih vratiju i kod crkve, dnevno se urušava i - izvješćuje Vid Halegg - svakoga časa može propasti. Zadnji je dakle čas, zaključuje Halleg, da se ta tvrđava obnovi iz temelja, ili će posve propasti.⁶⁶

Ipak poslovi obnove slavonskih utvrda pa i križevačke tvrđave odvijaju se vrlo sporo. V. Halleg nije zadovoljan ispunjavanjem radnih obveza koje je trebalo davati plemstvo Hrvatske i Slavonije. Čini se da ni Hrvatski sabor više nije bio toliko brižljiv za utvrde u Slavoniji, jer više pažnje pridaje obnovi utvrda na Kupu, zbog čega i opet nije bilo dovoljno potrebne radne snage za sva otvorena gradilišta. Osim toga na cijelom području između Drave i Save poslove vodi samo jedan palir, koji nekako nadzire građevinske radove u Koprivnici i Đurdevcu, a sve ostalo odvija se bez pravog stručnog nadzora.⁶⁷ Tek 1584. Hrvatski sabor donio je neke određenije odluke za sabiranje radne snage na slavonskim gradilištima, za radove u Koprivnici, Križevcu, Đurdevcu i Ivaniću. Od svih zadataka najveći je problem kako obnoviti iz temelja križevačku tvrđavu. Radnici koje je Sabor odredio za radove u Križevcu nisu bili dovoljni za ozbiljan početak tamošnjih velikih poslova, pa prava obnova nije počela ni

⁶³ Windica, Juni, 1581., s. 287-310.

⁶⁴ HSS, IV., 21, 31, 52, 60.

⁶⁵ HSS, IV., 77, 99, 100, 119-120.

⁶⁶ Windica, 1583., Mart, 5. Izvještaj V. Halegga iz Križevca.

⁶⁷ Windica, 1583., Juni, 8, s. 685-688.

1584. godine.⁶⁸ Tek krajem 1584. godine na uporne zahtjeve V. Hallega i nakon prijedloga koje je Hrvatskom saboru poslao nadvojvoda Karlo, počelo je zidanje jednih i drugih tvrđavskih vratiju, jer dosadašnja drvena vrata niti su odgovarala potrebama, niti su se mogla stalno popravljati. Za taj je posao trebalo najprije pripremiti velike količine vapna i veliki broj opeka, dopremiti u Križevac mnogo kamena za polaganje temeljne građevne stope tvrđavskih vratiju i mnogo potrebnog građevnog drveta. Najveći teret toga posla podnijeti će križevački građani i stanovnici Križevačke županije.⁶⁹

Prava obnova križevačke tvrđave počinje 1585. godine i nastavlja se idućih godina. Problem na gradilištu stalno je isti: nedovoljan broj radnika za pripremanje vapna, opeka i ostalog građevnog materijala. Sada su i odluke Sabora popraćene većim nadzorom na samom gradilištu i točnije određenim obvezama, pa poslovi napreduju bolje nego prije. Stalnu brigu za obnovu utvrda na Slavenskoj granici pokazuje i nadvojvoda Karlo.⁷⁰

Mjeseca ozujka 1586. Zemaljski sabor Štajerske donio je važnu odluku u korist velike građevinske obnove slavonskih utvrda. Odobrio je, naime, priličan novčani iznos 20.260 forinti za sve građevinske radove. Od toga je Koprivnica trebala dobiti 6000 forinti, Križ 3000 forinti, Ivanić 2000 forinti, Durdevac 600 forinti, a još 800 forinti predviđeno je za popravak manjih utvrda na Slavenskoj granici.⁷¹

Hrvatski sabor u svojim će zaključcima 21. travnja 1586. na samom početku zapisnika naglasiti da su nadvojvoda Karlo i nadvojvoda Ernest, po svojim posebnim izaslanicima i preko ratnog savjetnika generala i zapovjednika Slavenske granice Vida Hallega, zatražili veću pomoć i odgovornost hrvatskog plemstva, da bi se započeti građevinski radovi obnove slavonskih utvrda mogli što prije dovršiti. Obnavljaju se i dograđuju utvrde u Koprivnici, Križevcu, Gradcu biskupskom, Ivaniću, Topolovcu, Sv. Petru, Cirkveni, u Sv. Jurju i Dubravi. Treba podići čardake i postaviti straže na rijeci Čazmi, na prijelazima preko Kalnika, Medvednice i Očure. U Križevcu se sada najviše radi na zidanju gradskih vratiju.⁷² Čini se da se Vid Halleg najviše brine upravo za radove u Križu, gdje i sam vrlo često boravi i osobno nadzire tijek radova. Zimi 1586. zatražen je potreban alat za pripremu i pečenje opeka. Georg Hover u veljači 1587. šalje taj alat, kalupe i sve ostalo potrebno u tom zanatu u Križ te traži namiru troška od 10 forinti, 4 soldina i 7 krajcara.⁷³ V. Halleg traži od Ratnog savjeta u Grazu da mu na slavenska gradilišta pošalje graditelja Josepha Vintanu, koji bi odmah trebao pregledati stanje utvrda u Cirkveni i Ivaniću te bi toga ljeta morao nadzirati radove na svim gradilištima.⁷⁴

⁶⁸ Vid Haleg u svojim izvještajima pisanim iz Križevca ili Varaždina od ozujka do mjeseca srpnja, više puta opisuje stanje križevačke tvrđave. Posebno je realističan njegov opis u pismu od 3. ozujka, 1583. *Windica, Mart, 3, s. 657-663.*

⁶⁹ HSS, IV., 148.

⁷⁰ HSS, IV., 176, 185, 187.

⁷¹ *Windica 1583, Mart, 29.*

⁷² HSS, IV., 185-188, 204-205, 207-209.

⁷³ Zemaljski arhiv Štajerske, Graz, *Militaria, 1586., Februar 6, Schub.1*

⁷⁴ *Militaria, 1586, Juni, 6.*

Mjeseca svibnja 1587. javlja se ponovno iz Križevca Vid Halleg s izvještajem da je utvrđivanje Dubrave dovršeno te da će u tu utvrdu od 1. lipnja staviti posadu od 50 haramija, koji će sada s više sigurnosti držati taj obrambeni položaj i nadzirati sav prostor u trokutu između Ivanića, Križa i Čazme. Halleg očekuje dolazak još radnika u Križ, jer ih je prošle nedjelje stiglo samo stotinjak. Trudi se da sve pripreme budu gotove što prije da bi se 1. lipnja moglo nastaviti s poslovima zidanja tvrđavskih vratiju i obnovom bedema.⁷⁵ Tom općem graditeljskom zamahu pridružuje se svojim odlukama Hrvatski sabor, koji mjeseca rujna 1587. ponovno traži potpuno ispunjavanje radnih obveza podvoza i ručnih radova, napose za Križ.⁷⁶

Godine 1587. u Križ, te na obnovu utvrda u Gradcu i Dubravi upućeni su radnici čak iz vlastelinskih posjeda Velikog Tabora i Konjšćine, a na gradnju utvrda u Cirkveni trebali su doći podložnici iz Bistrice i Zeline.⁷⁷

Mjeseca lipnja 1588. javlja se s gradilišta u Križu tamošnji zapovjednik Grga Laybacher. Njega je Hallegovo pismo zateklo u Sv. Petru. Javlja da je u Križevac poslao 75 kola živoga vapna te da je proradila peć za pečenje opeka. Građe za zidanje sada ima dosta, a bit će je još i više. Laybacher moli Hallega da mu pošalje palira koji bi nadzirao poslove, bar u početku radova.⁷⁸

Što je konačno bilo izgrađeno do kraja ljeta 1588. godine u Križu i okolnim utvrđama najsazetije je pribilježila krajiško građevno povjerenstvo koje je obišlo sve slavonske utvrde između 7. i 27. listopada.

Članovi su povjerenstva prije dolaska u Križ iz Đurdevca usputno pregledali Topolovac, Sv. Petar i Cirkvenu. Topolovac i Cirkvena povjerenicima su se učinili vrlo dobro utvrđenim kaštelima i potpuno osposobljenim za obranu i sigurno sklonište njihovim posadama i stražama. Te manje utvrde izgrađene su i popravljene od onih novčanih sredstava koje je Štajerska davala za gradnju straža i čardaka. Svi su računi uredno bilježeni i iskazi troškova koje je vodio glavni blagajnik ove granice posve su u redu. Komisari su 14. listopada navečer stigli u Križ. Sutradan su najprije obavili pregled vojne posade i o tome napravili zapisnik (Musterregister), a potom podrobno razgledali stanje tvrđave. Sa zadovoljstvom su utvrdili da je u protekle četiri godine obnovljena cijela bastionska trasa tvrđave, sva četiri bastiona i bedemi tvrđave u cijeloj dužini, dakle cijela je tvrđava obnovljena i ojačana iz temelja. Potpuno je dovršena izgradnja novih tvrđavskih vratiju, onih koja su okrenuta prema kalničkim gorama, a druga vrata, jer nisu bila pokrivena, sada su dosta oštećena kišama, pa treba gornji svod ponovno nadozidati te ih potom pokriti. Povjerenstvo jasno ističe da je taj veliki posao dovršen uz najviše zasluge Vida Halegga, zapovjednika Slavonske granice. Koliko je taj posao bio opsežan pokazuje već samo jedan

⁷⁵ Militaria, 1587, May, 11.

⁷⁶ HSS, IV., 208.

⁷⁷ HSS, IV., 205.

⁷⁸ Iz Križevca, u 9 sati prije podne, piše Vid Halleg jedno od mnogih svojih pisama, a u njemu "... gestern hat der Ziegeln offen angezündet, so haben wir Kalch genug und wirt noch kommen, wan nun V. E. bevelch, dass man die Porten soll abbrichten, sol es geschehen, doch wäre gut das der Paliermeister von Copreinitz darbei wäre ...". Militaria, 1587, Juni, 23.

podatak. Za dovršenje drugih vratiju, koje će započeti idućeg proljeća, ispečene su tri peći opeka, i to 48.000 komada. Za pečenje je pripremljeno još 20.000 komada, a ciglari i dalje dnevno prave nove opeke. Uz zidarske radove još mnogo veći je bio opseg zemljanih radova. Trebalo je iskopati i navoziti na tvrđavske bastione i nasipe nekoliko tisuća kubika zemlje. Temelje tvrđave trebalo je utvrditi tisućama nabijenih hrastovih trupaca u kosinu zemljanih nasipa, a tu ogromnu drvenu građu trebalo je u šumama posjeći i dopremiti na gradilište. Dakle, možemo ustvrditi da je uz veliki trud radnika, hrvatskih seljaka s posjeda Varaždinske i Križevačke županije, uz dobru organizaciju rada na gradilištu, križevačka tvrđava bila temeljito obnovljena i dograđena između 1584. i 1589. godine. Idućih godina tek će slijediti uobičajeni ljetni popravci zemljanih bedema i bastiona.⁷⁹

Nakon obavljenog posla u Križevcu, povjerenstvo je krenulo do biskupskog Gradca i Dubrave. Zadovoljni su građevnim stanjem utvrde u Dubravi. U glavnoj kuli dobri su podovi i krovšte. U njoj je smještena straža od 50 haramija, stavljena tamo 1. listopada prošle 1587. godine. Za obranu imaju dobre puške kukače. Ta utvrda štititi sav kraj između Ivanića i Čazme pa se pokazalo da je to bila dobra građevna investicija. Upravo za njihova dolaska biskupovi su ljudi kopali uokolo kule obrambeni jarak i postavljali na nasipu dvostruku palisadnu ogradu. Posao obavlja 300 ljudi koji su stigli u Dubravu 23. listopada 1588. Poslove vodi i nadzire jedan od zagrebačkih kanonika. Ne bude li sve gotovo ove jeseni, do zime, posao će se nastaviti i završiti idućeg proljeća.

Slične su prilike i u Gradcu. Ta je utvrda već prošlog ljeta (1587.) utvrđena izvana jakim palisadom. Ono što tu treba još napraviti, učinit će podložnici zagrebačkoga biskupa u dogovoru sa zapovjednikom ove Granice.⁸⁰

Zanimljivo je da je od godine 1588. Hrvatski sabor prestao odobravati prikupljanje radne snage za Križevac, ali odobrava radove i radnike za Cirkvenu i Dubravu. Opravdava to potrebama za radnom snagom na "drugim mnogo potrebnijim mjestima".⁸¹ Očito je da su tada već svi naponi Hrvatskog sabora bili okrenuti što boljem utvrđenju obrambene granice na Kupi, osobito od Siska do Pokupskog, jer se počeo spremati novi, odlučujući napad na Hrvatsku, koji će uskoro započeti bosanski beglerbeg Hasan paša Predojević. Građevinski će radovi već u prvim godinama posljednjeg desetljeća 16. stoljeća na Slavonskoj granici gotovo posve zastati. Godine 1589. obavljeni su posljednji veći graditeljski poslovi na slavonskim utvrđama i tvrđavama. Te godine umire i zapovjednik Slavonske granice Vid Halleg, a iduće 1590. godine umro je i nadvojvoda Karlo. Promijenio se i vrhovni građevni nadzornik na Slavonskoj granici. J. Vintanu zamijenio je iste 1590. godine novi graditelj, Franz Marbl (Francesco Marmorio), koji će 1591. još jednom pregledati građevno stanje svih utvrda Slavonske granice, ali malo će toga idućih godina raditi i graditi. Popravljao se tek četvrti bastion križevačke tvrđave, a nastojalo se zatvoriti tvrđavsku trasu u Iva-

⁷⁹ Windica, 1588, October, 27, s. 615-637.

⁸⁰ isti izvor.

⁸¹ "Ad Crisium vero muniendum pro hac vice nihil praestari potuit propter limitationem praemissam ad loca magis necessaria. HSS, IV., 242, 255.

niću. No, najveći poslovi izgradnje tvrđavskog sustava na graničnom području između Drave i Save bili su dovršeni. Iz računa utrošenih sredstava za građevinske radove za godinu 1591. 1592. i 1593. vidljivo je da je nešto više novaca potrošeno za popravak tvrđave u Koprivnici (3052 forinti), a za Križ u te je tri godine potrošeno samo 919 forinti. Više posla ostalo je tek u Ivaniću, gdje se prema planu J. Vintane kao i u Križu, gradila gotovo iz temelja nova zemljana tvrđava sa četiri bastiona.⁸²

Godine 1590. i idućih godina više brige i više novčanih sredstava daje se za vojnu opremu, za povećanje broja posade u graničnim utvrdama i za njezinu bolju opskrbu.⁸³

Od 1591. do 1596. godine traje rat za Hrvatsku na kupskoj obrambenoj crti. U bitkama za kupske utvrde sudjeluju i posade slavonskih utvrda. Nakon velikog turskog poraza kod Siska 1593. godine, Turska je najavila otvoreni rat austrijskom vladaru i njegovim zemljama. Ratište je preneseno na slavonsko i ugarsko područje. Godine 1594. za zapovjednika krajiške vojne sile dolazi Ivan Sigismund Herberstein, a iduće 1595. upravu vojnih poslova na Slavonskoj granici preuzeo je mladi nadvojvoda Ferdinand.⁸⁴

Obnova utvrda na Slavonskoj granici, posljednja u 16. stoljeću, počinje tek 1596. godine, nakon što su turske vojne snage konačno potpuno izgubile rat za utvrde na Kupi. Tu će obnovu voditi novi zapovjednik Slavonske granice I. S. Herberstein, koji je već u prvom opširnijem izvještaju 11. listopada 1596. naglasio i dalje veliku obrambenu važnost postojećeg tvrđavskog sustava. U svojim izvještajima govori i o Križu i njegovoj tvrđavi, koja bi trebala opet mnogo popravljanja. Tvrđavski su bedemi za posljednjih jakih zima i velikih kiša teško oštećeni i treba ih odmah obnavljati. Herberstein traži da u Križevac dođe sposoban graditelj koji će načiniti prijedlog obnove i plan radova. Nije zadovoljan ni snagom vatrenog naoružanja križevačke tvrđave.⁸⁵

Herberstein ipak neće imati takvu podršku Hrvatskog sabora kao nekada V. Halleg. Zbog promijenjenih strateških okolnosti i nastojanja Sabora da i sam aktivnije sudjeluje u stvaranju obrambenih mogućnosti zemlje, saborski zastupnici iznose i brane neke svoje stavove i odluke. Ponajprije nastoje obnoviti, zapravo izgraditi novu

⁸² Windica, 1593, October, 27.

⁸³ Već tijekom rata za kupske granične utvrde H. S. Herberstein zauzimao se za graditeljsku obnovu slavonskih utvrda, napose Koprivnice Ivanića i Križa. Svoja opažanja o stanju tih utvrda i prijedloge za njihovu obnovu opisuje u izvještaju upućenom štajerskim staležima pisanom u Varaždinu, 11. listopada, 1594. *Militaria*. 1594., Schub 1.

Herberstein traži povećanje broja i vatrenoga oružja i broja posadnih vojnika za sve važnije utvrde slavonske granične obrane. Za Križ posebno napominje da sadašnjih 96 njemačkih pješaka, 100 haramija i 100 husara sada u ovo ratno vrijeme nikako nije dovoljno. On traži da se broj njemačkih pješaka poveća na 300 ljudi, posebno stoga što ta vojska mora stražariti i u okolnim čardacima.

⁸⁴ M. Kruhek, *Obrana Hrvatskog Kraljevstva na kupskoj granici i velika pobjeda kršćanske vojske kod Siska 22. lipnja, 1593.*, Zagreb, 1593., katalog izložbe, te M. Kruhek, *Rat za opstojnost Hrvatskoga Kralj na kupskoj granici - Borbe za kaptolski kaštel u Sisku i druge utvrde na Kupi 1591-1595. godine*, Zbornik radova Sisačka bitka 1593, Zagreb, 1594., 33-66.

⁸⁵ Ova dva pisma Herbersteinova nalaze se u Zemaljskom arhivu u Grazu u posebno izdvojenom fondu, tzv. "Meilerakten". Medusobno se dopunjuju. Prvo je pisano 11. listopada 1596. u Varaždinu, a drugo, 30. studenoga u Grazu. Objavio ih je kao građu R. Pusching u *Glasniku Muzeja Varaždina*, 1970., br. 4., kao prilog raspravi: "Varasdin und seine Nachbarfestungen im Jahre 1594". 41-59.

tvrđavu u Petrinji. Sabor se ne slaže s nastavkom izgradnje tvrđave u Ivaniću, nego se zalaže za izgradnju nove tvrđave u Čazmi, dakle za potpuno oslobađanje dijela hrvatskog teritorija i pomicanje granice prema Osmanlijskom Carstvu s rijeke Česme na rijeku Ilovu. Sabor ne daje ni radnu snagu za obnovu tvrđave u Križu. Cijela 1597. godina protekla je više u dokazivanju što bi trebalo raditi, negoli u obavljanju neke znatnije građevinske djelatnosti.⁸⁶ Nakon odlučnog stava Štajerske i nadvojvode Ferdinanda, ipak je napuštena ideja o gradnji nove tvrđave u Čazmi, a dovršava se izgradnja tvrđave u Ivaniću. Brigu o utvrdama na Slavonskoj granici do kraja stoljeća vode građevinski blagajnik S.Schmidt, krajiški graditelj Aleksander Pasqualini i zapovjednik Slavonske granice I. S. Herberstein.⁸⁷ Tvrđava u Ivaniću će biti dovršena, a Križ i ostale veće i manje utvrde održavane su uglavnom u takvu građevnom stanju da su mogle poslužiti obrambenim potrebama na graničnom području. Sve do sklapanja mira između Turske i Austrijske Carevine na Žitvi 1606. godine morale su biti spremne i za uvijek mogući napad većih turskih vojski koje su kretale na ugarska ratišta.

Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kapetanije tijekom 17. stoljeća

Na kraju "dugog rata" napokon je 1606. godine sklopljen mir na Žitvi, a nakon toga je obavljeno razgraničenje i utvrđivanje nove granice između Turske i Austrijske Carevine. Političke i ratne prilike bile su sada bitno drukčije i na graničnom području između Drave i Save. U jednom je članku mirovnog ugovora zapisano da nijedna ni druga strana neće napadati granične utvrde. Postojeće utvrde mogu se popravljati, ali ne smiju se graditi nove. Uspostavljena je izvjesna ravnoteža vojnih snaga, ali opasnost od nekog novog rata još je uvijek bila stvarna i uvijek moguća. Razgraničenjem nakon mira na Žitvi, Hrvatska je jedino na prostoru između Drave i Save uspjela osloboditi dio svojeg povijesnog okupiranog područja, cijelu Moslavinu.⁸⁸ Turske su se posade utvrdile u Virovitici, Podborju (Daruvaru) i Novskoj, što je i s druge strane, stvarajući novu strategiju obrane, trebalo uzeti u obzir. Glavne granične utvrde: Koprivnica, Križevac i Ivanić i dalje ostaju bitnim osloncem obrane. Održavaju se i straže u manjim graničnim utvrdama. Hrvatski sabor, uz krajiška vojna zapovjedništva i dalje vodi brigu o obrambenom stanju utvrda. Godine 1612. donosi jednu od mnogih odluka kojom "za obnovu utvrda na području Križevačke županije" određuje da od svakog dima (dakle porezne jedinice) treba dati 2 radnika iz Zagrebačke, Križevačke i Varaždinske županije. Radnici iz Zagrebačke i Križevačke županije radit će na obnovi tih utvrda po 10 dana, a oni iz Varaždinske, jer dalje stanuju, po 8 dana. Da bi ta radna obveza bila ispunjena i da bi određeni poslovi bili obavljeni,

⁸⁶ Windica, 1597., Juni, 14, te pismo A. Grasweina od 15. lipnja 1597., zatim u Windica, Julij, 3., Windica, October, 8, 20, 21, sve u 1597.

⁸⁷ Windica, 1598., Januar, 18., Ptuj. Iz Ptuja piše nadvojvodi Ferdinandu građevni blagajnik A. Schmidt dva pisma: jedno 15. a drugo 18. siječnja.

⁸⁸ M. Kruhek, Granice Hrvatskoga Kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima (Od mira na Žitvi 1606. do mira u Svištovu 1791.) Povijesni prilozi, Zagreb, 1991, 47-49.

određeni su nadzornici Benedikt Turoci, Franjo Orehoci i Nikola Malenić.⁸⁹ Tih godina nema mnogo vijesti o stanju križevačkih utvrda. Ne znamo jesu li utvrde grada stradale te iste 1612. godine u požarima koji su tri puta poharali cijeli grad i veći dio grada pretvorili u pepeo i ruševinu, koju su mnogi građani htjeli napustiti i nekamo se drugamo odseliti.⁹⁰ Smirile su se i rasprave o mogućoj strateškoj ulozi stare Čazme, o tome treba li obnoviti stare zidine ili graditi u Čazmi novu tvrđavu. Umjesto toga, ipak je prevladao stav vojnih stratega, da se dovrši gradnja tvrđave u Ivaniću, a ostale utvrde da budu održavane u dobrom građevnom stanju. Sada je veću obrambenu ulogu, uz kaštele u Cirkveni, Topolovcu i Dubravi dobio i novo podignuti kaštel u Svibovcu, a neke se manje straže, (Trem, Sv. Juraj, Glogovnica, Sv. Ivan u Žabnu) već u trećem desetljeću 16. stoljeća bile zapuštene i napuštene.⁹¹

Medutim, sklopljeni mir, usprkos jasnim odredbama, nije bio do kraja poštivan. Osmanlijske pogranične posade nisu mirovale. Od godine 1620. i idućih godina stalno su napadale granični prostor, osobito oko Topolovca, Trema, Sv. Petra, područje od Čazme do Križevca.⁹² Na graničnim područjima, u četvrtom desetljeću 16. stoljeća, počinje novi austrijsko-turski rat koji završava nepovoljno za Hrvatsku, Vašvarskim mirom, iako nije bilo nikakvih graničnih promjena u Hrvatskoj.⁹³ Novi rat s Osmanlijskim Carstvom bio je neizbježiv. Trebalo se pripremati i za obranu, ali sazrela su vremena i za otvaranje općeg oslobodilačkog rata. Trebalo je ponovno misliti na snagu i ratnu vrijednost pograničnih utvrda i njihovih vojnih posada. U te nove prilike na graničnom području već se dugo uplitaio jedan novi strateški čimbenik. To su Vlasi, koji pod sve većim pritiskom na turskoj strani, ali očito i uviđajući da je sve manje prilika za plijen i pljačku na kršćanskoj strani te da se bitno promijenio odnos vojnih snaga, traže sada zaštitu i zemlju na drugoj strani, na hrvatskom teritoriju. No Vlasi, prešavši na hrvatske zemlje pod zaštitom krajiških vojnih vlasti, nisu mogli jednostavno zaboraviti svoje prijašnje navike i ponašanje, pa su i dalje robili, pljačkali i napadali čak i one utvrde koje su sada kao novi saveznici trebali braniti od turskih napada. Osobito se to očitovalo na križevačkom području, gdje su napali čak

⁸⁹ HSS, V, 65.

U jednom sumarnom izvještaju o stanju utvrda u Slavonskoj vojnoj krajini 1611. godine za Križ je rečeno da već dugo nije dobio neki primjeren iznos novaca kojim bi se nešto bolje moglo popraviti bedeme i bastione njegove tvrđave. Kao što nema novaca nema ni nekadašnje zemaljske "rabote", dakle nema besplatnih radnika koji bi takve poslove trebali obaviti. A mnogo je toga na tvrđavi propalo, posebno prsobrani i grabe kod obih vratiju, a tek je nešto ojačan i povišen jedan od bastiona. Sve bi to trebalo popraviti, a u međuvremenu bi trebalo povećati broj posade i obranu ojačati s dva veća i dva manja topa. Windica, October, 1611, 417-419.

⁹⁰ Hrvatski sabor traži od kralja Matije II. da snizi takse i poreze gradovima Koprivnici i Križevcima, i posebno ističe tešku sudbinu toga grada. "Ne igitur tam ob praemissas causas, quam etiam extremam paupertatem, ad quam eadem civitates redactae, praecipue vero Crisiensis, quae proxime praeterito anno terna vice ignis voragine in cinerem et favillam conversa est, rudera earundem civitatum incolae et cives vacua destituere sedesque mutare cogantur ...". HSS, V, 74.

⁹¹ Rasprava o novoj obrambenoj ulozi Čazme vodi se već od 1597. godine. Tada je bilo pitanje treba li obnoviti tvrđavu u Ivaniću ili graditi novu tvrđavu u Čazmi. Za obnovu Ivanića zalagali su se krajiški vojni zapovjednici, a gradnju tvrđave u Čazmi zagovarao je Hrvatski sabor da bi na taj način težište obrane prenio na samu granicu s Turskom carevinom. Windica, Juni, 1597. 714-729, 732-745.

HSS, V, 39, 191, 433, 454.

⁹² SHKR, II, 107-110.

⁹³ M. Kruhek, Granice, nav. dj., 49.

i vojnu posadu u kaštelu u Cirkveni.⁹⁴ Vlaški narod koji je naselio pogranične krajeve između Koprivnice i starog povijesnog Križa povećao je broj granične vojne snage, ali je od samog početka postao istovremeno i uzrok nesigurnosti i društvene nestabilnosti tih prostora.

Sredinom 17. stoljeća u službi krajiških graditeljskih potreba djeluje još jedan vrstan graditelj, Martin Stier. Obišao je sve pogranične krajeve Hrvatske, pregledao svaku značajniju utvrdu i iznio procjenu njezina graditeljskog stanja i obrambene sposobnosti. Stier je dosta brige pridavao i utvrdama grada Križevca.⁹⁵

“Prvo, oblik je ove tvrđave izduženi četverokut utvrđen sa četiri bastiona”, piše Martin Stier, “od kojih je jedan (onaj označen na prvom planu slovom A) svojom površinom vrlo malen, te od početka tako položen i izveden, po cijeloj mu dužini nedostaju prsobrani, te bi se jedva mogla na njemu smjestiti jedna topovska baterija, i jedva da bi tu još stalo tridesetak branitelja. Stier dalje opisuje stanje ove tvrđave vrlo opširno (mi njegov tekst donosimo u nešto skraćenom i slobodnijem prijevodu. Tvrđavski bedemi (označeni slovom B i C) u duljini 800 koraka i bočni bedemi bastiona jednako tako nisu u potrebnom obrambenom stanju, jer je na njih jedva moguće postaviti muškete za obranu grada. Jednako nigdje okolo nemaju zaštitnog prsobrana, preuski su na njima zaštićeni prolazi (jednako kao i na bastionima). Taj “pokriveni put” treba odmah urediti. Također su i zaštitne grabe na nekim mjestima toliko urušene da je moguće bez opasnosti i muke na konju u njih ući i iz njih izaći. Kosinu tvrđavskih graba treba urediti, grabe proširiti i produbiti ih do potrebne dubine, jednako na stranama bedema kao i okolo bastiona.

No tu pod tvrđavom još stoji crkva sv. Križa čvrsto građenih zidova i svodova. U slučaju napada na grad crkvu ne bi bilo moguće na vrijeme ukloniti, pa bi mogla postati zaštitom neprijatelja koji bi napadao grad i koji bi na taj položaj mogao smjestiti 500-600 ljudi. Crkva bi mu mogla poslužiti za miniranje i napad na bastion “F”. Taj bastion nadvisuje crkvu, ali na njemu nema nijednog topa, a na bastionu A nije, zbog njegove tjesnoće, niti moguće postaviti jedan veći top. Crkva je dakle strateška opasnost za sigurnost tvrđave i grada. Obranu na toj strani treba zato urediti na novi i bolji način. Stier u svojem drugom planu donosi izgled tvrđave kako bi trebala izgledati nakon obnove i dogradnje nekih novih obrambenih sadržaja. Stier ne mijenja osnovnu tvrđavsku trasu, jer bi takav plan bio posve nerealan, ali osim temeljite obnove tvrđavskih graba, bedema i bastiona predviđa izgradnju ravelina i to po sredini bedema na zapadnoj strani te pred gornjim i donjim tvrđavskim vratima. Na istočnoj strani ravelina nema, ali nema više po Stierovu prijedlogu ni crkve Sv. Križa. Tu bi obnovljene zaštitne grabe i vanjski tvrđavski nasip, uz prirodnu strminu terena bili dovoljni za sigurnu obranu grada. Zapravo, na toj bi strmini bilo i nemoguće podići ravelin a onda sve to zatvoriti zaštitnom grabom i vanjskim obrambenim bedemom.

⁹⁴ SHKR, II, 181.

⁹⁵ M. Stier, Relation und bericht über die Vöstung Creutz sambt derselben confinen und incorporirten Schartheuser wie sich eines und anders anietz befindet, ÖNB, Cod. 9225.

Stier zatim opisuje širu stratešku situaciju Križa. Drži da je ova tvrđava bitna strateška veza između Varaždina i Koprivnice prema Ivaniću. Okrenuta je otvorenoj neprijateljskoj fronti, a pred njom su samo straže i čuvane presjeke prema Čazmi. Na tom je pograničnom prostoru naseljeno dosta Vlaha i Stier predlaže da se za njihovu zaštitu podigne nekakva utvrda, bez obzira što na tom prostoru već postoje od prije neki čardaci i kašteli, kao Trem, Topolovac, Roviška, Belovar, Svibovec, Čazma, Dubrava i Cirkvena. Neke od njih treba popraviti i za veću sigurnost ponovno održavati straže po šumama. Taj cijeli prostor mora imati svoju obranu, a njegove utvrde moraju čuvati sigurnost tamošnjeg naroda. Kalničke su gore predaleko da bi mogle poslužiti kao zbijeg ili zaklonište u slučaju turskog napada. Zbog toga bi trebalo pojačati obrambene mogućnosti na dva važnija položaja, u Čazmi i Svibovcu. U Čazmi je sada tek drvena utvrda i tu bi se moglo razviti lijepo naselje, no trebalo bi za njegovu zaštitu izgraditi kaštel od kamena ili pak pravu tvrđavu sa četiri bastiona, ne možda u obliku pravilnog zatvorenog kvadratnog tlocrta, nego je prilagoditi slici terena, a onda je naoružati vatrenim oružjem, bar puškama. Obranu te utvrde mogla bi održavati križevačka vojna posada. Prije Čazme, kod sela Bosiljeva, na mjestu gdje se sastaju Glogovnica i Česma, nešto niže trebalo bi također podići neku utvrdu za stražu. U Svibovcu je Stier predložio također izgradnju jedne veće zemljane tvrđave.

Stier ipak naglašava, da kada bi i svi prijedlozi izgradnje utvrda uokolo Križevca bili ostvareni (nova tvrđava u Svibovcu, neka utvrda ili kako Stier navodi, retirada za zaštitu Vlaha, kaštel u Čazmi, obnova manjih straža) najprije treba ipak obnoviti tvrđavu u Križevcu. Još jednom ukratko nabraja što tu sve treba učiniti: obnoviti bedeme i bastione, najmanji bastion povećati, izgraditi tri ravelina, na vanjskom tvrđavskom bedemu napraviti "pokriveni put", proširiti i produbiti tvrđavske grabe. U toj obnovi trebalo je porušiti i crkvu Sv. Križa na istočnoj strani tvrđave. Izgradnjom takva proširenog i ojačanog sustava obrane oko Križa, te obnovom i dogradnjom križevačke tvrđave bio bi, dakako, sigurniji i sam grad, ali bi i cijela Križevačka krajina postala čvršći dio cijele obrambene granice između Drave i Save.

Pozabavio se Stier na kraju i problemima izgradnje novih vojnih objekata u tvrđavi. Vojska također postaje sve složeniji dio obrambenog sustava.

Njezin broj raste, usavršava se naoružanje, složenije je i njezino nutarnje ustrojstvo. Potreban joj je veći broj stambenih objekata, vojarni, spremišta oružja, municije i živeža, vojne radionice, bolnice i druge pomoćne zgrade. Stier je svjestan da je sve to nemoguće odmah izgraditi, ali u svojem planu obnove i modernizacije križevačke tvrđave kao cjelovitog obrambenog vojnog sustava u središnjem dijelu krajiške obrambene fronte između Drave i Save, planira izgradnju i takvih objekata u Križevcu.

Na kraju je Stier iznio kratku računicu troškova takve graditeljske obnove i modernizacije utvrda Križevačke krajine. Izračunao je da bi za izgradnju tvrđave u Svibovcu trebalo ugraditi 34.000 tvrđavskih klaftri zemljane i drvene građe. Taj posao moglo bi obaviti 1500 ljudi za 3 mjeseca rada. Trošak izgradnje te tvrđave iznosio bi 22.500 forinti. Retirada (utvrda) za zaštitu vlašskog naroda stajala bi 18.000 forinti, a u nju bi trebalo ugraditi 30.906 klaftri zemljane i drvene građe. Taj bi posao moglo

obaviti 1200 ljudi za tri mjeseca rada. Troškove bi bilo moguće bitno smanjiti ako bi zemljane radove, dopremu i obradu drvene građe obavili radnici besplatnim radom, po obvezi zemaljske robote. Tada bi novac trebalo osigurati tek za alat te za ostale troškove još oko dvije ili tri tisuće forinti.

Troškovi obnove križevačke tvrđave bili bi mnogo manji. Za tri tvrđavska ravelina i uređenje "skrivenog puta" na vanjskom bedemu trebalo bi iskopati i ugraditi 3004 tvrđavska klaftra zemlje, što bi moglo napraviti 120 radnika za 3 mjeseca, a trošak ne bi iznosio više od 1800 forinti. Za popravak tvrđavskih bedema i povećanje najmanjeg bastiona treba ugraditi 5300 klaftri zemljane građe. To bi moglo učiniti 200 ljudi za 3 mjeseca uz trošak od 3000 forinti.

Koliko je od Stierovih prijedloga bilo ostvareno i u planu obnove križevačke tvrđave i u planu izgradnje čvršćeg obrambenog sustava cijelog prostora Križevačke krajine, pokazuju neki kasniji planovi i izvještaji. Ukratko, možemo kazati, nije napravljeno mnogo. Većina njegovih prijedloga i planova ostalo je ipak samo u crtežima na papiru, tek lijepa i vrijedna povijesna dokumentacija.⁹⁶

Stierov temeljiti stručni pregled svih graničnih utvrda i stvaranje nove obrambene strategije dolazi uoči novih ratnih napetosti i novog rata s Turskom, nakon velike pobjede carskog oružja kod Sv. Gotharda na rijeci Rabi, a prije toga pravog oslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj, koji vode braća Nikola i Petar Zrinski. Taj pokret i rat završio je ne nastavkom oslobodilačkog rata, nego vrlo nepovoljno sklopljenim mirom u Vašvaru, 10. kolovoza 1664. Taj mir pokazao je da su bečki vladajući krugovi bili više okrenuti političkim problemima Austrije u Europi negoli teškim prilikama ugarskih i hrvatskih zemalja pod turskom okupacijom, a bio je i jedan od uzroka da ni od velikih Stierovih planova obnove i modernizacije graničnih utvrda nije bilo ostvareno gotovo ništa. Što se događalo, dakle dalje sa sada već starom i dosta zapuštenom tvrđavom utvrđenoga grada Križa i okolnim utvrđama koje su pripadale pod zapovjedništvo križevačke kapetanije?

U Hrvatskom saboru nema nikakvih vijesti o javnim radovima u Križu, ali već 1662. godine pojavio se posve novi problem, kako, naime, zaštititi i ujediniti tada ponovno obnovljeni dio nekadašnjeg Gornjeg dijela staroga Križa s Donjim gradom, koji je bio zatvoren križevačkom krajiškom tvrđavom.⁹⁷ Planovi križevačke tvrđave iz 17. i 18. stoljeća pokazuju nam da od Stierovih prijedloga u Križevcu nije ostvareno gotovo ništa. Ravelini nisu podignuti, nije povećan ni najmanji tvrđavski bastion, nije, na sreću, srušena ni crkva Sv. Križa, jer nije bilo kopanja graba i podizanja vanjskog tvrđavskog bedema na istočnoj strani. Nema ni Stierova "skrivenog puta" na bedemu. Popravljeni su i donekle održavani za obranu grada tek postojeći tvrđavski bedemi i bastioni. U samom je pak gradu krajiška vojska za potrebe sve složenijeg vojnog ustroja izgradila više novih vojnih objekata potrebnih raznim vojnim potrebama.

⁹⁶ Stierove planove i opis križevačke tvrđave preveden na hrvatski jezik (ponegdje u vrlo slobodnom, nepreciznom prijevodu), objavio je A. Krmptić u nedavno tiskanoj knjizi *Izvještaj o utvrđivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Zagreb, 1997. "Izvještaj o tvrđavi Križevci, njenim granicama, kao i pripadajućim stražarskim postajama, te o njihovom sadašnjem stanju", 58-61.

⁹⁷ *Articulum de unione superioris et inferioris Civitatis Criesiensis*, ZHS, I, 262.

Drugi, potpunije opisani plan krajiškog vojnog inženjera Augustina Schönfeldera spominje i locira više takvih objekata u tadašnjem gradskom rasteru donjega, tvrđavskoga grada: zgradu vojnog zapovjedništva, bumar za vodu (za onovremen prilike u gradu vrlo važan objekt!), dvije peći za pečenje, zgradu glavne vojne straže, zgradu vojnog zatvora, zgradu Gradačkog vojnog povjerenstva, zgradu oružarnice. Tu je spomenuta i "njemačka crkva", vjerojatno crkva protestantske vjeroispovijesti, vrt vojnog zapovjedništva i na kraju općenito neke privatne kuće i posebno označe prostor koji je bio u vojnom vlasništvu, i onaj u vlasništvu grada. To zaista sada više nije samo stari utvrđeni Križ u kojem je dominantnu ulogu imala obrambena tvrđava, već jedan gotovo novo izgrađeni grad, Križevac, dakako donji dio, još uvijek neujedinjenoga grada.⁹⁸

O manjim utvrđama Križevačke krajine također je malo vijesti. Stierov plan o izgradnji nove tvrđave u Svibovcu, plan izgradnje neke posebne utvrde za zaštitu doseljenih Vlaha ili pak plan gradnje čvrsto zidanog kaštela u Čazmi također nije ostvaren. Druge manje straže i utvrde bile su posve zapuštene. Ipak još godine 1672. nabrojene su u jednom popisu slavonskih utvrda gotovo sve stare utvrde Križevačke kapeitanije: Križ, Dubrava, Gradac, Cirkvena, Sv. Petar, Glogovnica, Topolovac i dakako Križevac.⁹⁹ Ne znamo točno u kakvu su građevnom i obrambenom stanju sve te utvrde bile uoči početka novog velikog rata s Turskom, koji počinje napadom i porazom silne turske vojske pod bedemima grada Beča 1683. godine. Iz tijeka oslobodilačkih ratnih događanja u Slavoniji, vidljivo je da ni Križevac, ni manje utvrde oko Križevca nisu imale neku značajniju stratešku zadaću. Oslobodjenje Slavonije počinje oslobađanjem Virovitice i ostalih utvrda sve do Vukovara i Iloka na Dunavu. Mirom u Srijemskim Karlovcima sklopljenim 1699. godine, a onda na temelju toga mira određivanjem i utvrđivanjem nove granične crte između Turske i Austrijske Carevine, Križevac i njemu nekada podređene manje utvrde ostale su daleko od nesigurnog graničnog područja. Obranu novih granica preuzet će nove utvrde na novoutvrđenoj graničnoj crti.¹⁰⁰ Križevac kao utvrđeni grad sa slabom i zapuštenom starom tvrđavom i malom vojnom posadom izgubio je nekadašnje strateško značenje. Vojska ipak ostaje još dugo u gradu i postaje sve više smetnja njegovom slobodnijem i samostalnijem razvoju. Premještanjem pak vojnog garnizona iz Križevca u novoizgrađeni vojni grad Bjelovar, 1758. godine, stoljetni odnosi tvrđave i grada te vojske i građana Križevaca, temeljito su se promijenili. Budući da je godine 1752. došlo konačno i do formalnog spajanja Gornjega i Donjega grada u jedno političko i pravno gradsko tijeko, dakle da su dva nekadašnja Križa, postala jednim gradom s jednim imenom Križevci, koje u množini i danas izražava to njihovo povijesno dvojstvo, otvorene su nove mogućnosti razvoja grada. Od tog vremena stara križevačka tvrđava ostala je tek dio stare križevačke povijesti. Bila je i smetnja suvremenom

⁹⁸ Postoje dva gotovo istovjetna plana, jedan s kraćim a drugi s nešto širim opisom. Izradio ih je Augustin Schönfelder, koji je na onom datiranom godinom 1755. i potisan kao "ingenieur conducteur". KA, Wien, Inl. C. VII., nr. 1 i nr. Sve najvažnije planove staroga Križa s opširnijom deskripcijom donosi Vl. Bedenko u već navedenom radu: Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, 86-88.

⁹⁹ SHKR. II., 345, Confinia Sclavoniae a Savo usque ad Dravum.

¹⁰⁰ M.Kruhek, Granice, nav. dj., 59-65.

spajanju i jedinstvu grada. No tvrđava kao i drugi vojni objekti, još su dugo ostali u posjedu vojske i pod upravom vojnog erara, sve dok ih vojna vlast nije postupno rasprodala i porušila.¹⁰¹

Zaključak

1. Prvi spomen staroga Križa 1193. godine, današnjih Križevaca, vezan je uz spomen kraljevske kurije i službe kraljevih službenika koji su u ime kralja u toj kraljevskoj kuriji u Križu obavljali upravne i sudske poslove.

2. Sigurno je da je pravni položaj, a i postanak samoga naselja bio bitno uvjetovan srednjovjekovnom kraljevskom prometnicom koja je prolazila iz Ugarske i sjevernih krajeva Hrvatske prema jugu baš tim izduženim hrptom blage uzvisine pod kojom je tekla rječica Glogovnica i potok Vrtlin. Postanak, a napose ime to naselje sigurno duguje i svetištu Sv. Križa, čija se crkva i danas nalazi na istom, izvornom položaju do starijega, donjega dijela staroga Križa.

3. Sačuvani povijesni izvori koji spominju stariji, a onda i mladi dio naselja Križ, potvrđuju da je ta kraljevska kurija bila sjedištem županijske uprave stare Križevačke županije.

4. Nijedna isprava ne dokazuje, niti nam daje naslutiti, da bi u Križu, uz kraljevsku kuriju, postojao još i župski ili kraljevski kastrum, koji bi bio sjedištem župske ili županijske vlasti.

Više nas pak isprava upućuje na zaključak da je tijekom srednjega vijeka fortifikacijsku i vojnu funkciju na teritoriju Križevačke županije obavljala stara feudalna utvrda Velikoga Kalnika, a upravne i sudske poslove obavljali su župani i županijski službenici u Križu u uredu kraljevske kurije.

5. Mjesto i položaj stare kraljevske kurije nije točno utvrđeno. Ipak neke isprave topografskim opisima upućuju na zaključak da se ta kurija nalazila izvan starijega dijela naselja Križ, ali odmah sjevernije od njega, uz istu kraljevsku cestu.

6. Širenjem naselja od staroga naselja prema toj kraljevskoj kuriji razvio se mladi dio naselja staroga Križa. Taj dio naselja, vezan više uz kraljevsku kuriju - kao što je stariji dio naselja bio više vezan uz crkvu Sv. Križa - dobiva 1252. posebne povlastice po kojima postaje privilegirano ili "novo" naselje staroga Križa.

7. Godine 1405. posebnom dozvolom kralj Sigismund starijem dijelu naselja daje povlasticu da može svoje naselje zaštititi odgovarajućim utvrđama, i tada to naselje prvi put nazivlje "Donjim našim gradom". Žitelji Donjega grada tu su povlasticu iskoristili i podigli utvrde oko svojega Donjega grada. Te su utvrde štatile donji, ali i gornji dio grada sve do turskih napada.

U razdoblju protuturskih ratova, mlade, "novo" naselje, Gornji grad, jer nije bio zaštićen utvrđama, u jednom je turskom napadu 1539. godine posve bio uništen i spaljen.

¹⁰¹ Vl. Bedenko, Križevci - razvoj grada, Zagreb, 1975., 17-25.

8. Godine 1553. na temeljima starih utvrda sami su građani donjega križevačkoga grada počeli graditi nove utvrde. Taj posao nadziru i vode krajiški graditelji od I. Ungnada i graditelja Domenica del' Alia do I. S. Herbersteina i kasnijih graditelja slavonskih utvrda, J. Vintane, F. Marbla i A.Pasqualinija.

Međutim, i položaj te nove tvrđave i način kako je počela njezina izgradnja, pa i projekt prema kojem se počela graditi (uvjetovan međama i opsegom postojećeg grada!) bili su razlogom velikih građevinskih i fortifikacijskih nedostataka ove tvrđave.

9. Ipak, usprkos svim građevinskim manjkavostima križevačka je tvrđava sa svojom stalnom krajiškom vojnom posadom postala jednim od najvažnijih uporišta obrane cijeloga graničnog područja između Drave i Save, do kraja 16. stoljeća i sve do oslobodilačkog rata pri kraju 17. stoljeća. Ta je tvrđava postala (1577.) i upravnim sjedištem Križevačke kapetanije pod zapovjedništvo koje su pripadale i manje okolne utvrde.

10. Križevačka je tvrđava bila temeljito obnovljena radovima koji su se obavljali cijelo desetljeće i bili dovršeni prije odlučujućeg protuturskog napada na Kupsku obrambenu granicu (1591-1595).

Početak 17. stoljeća, nakon postignutog mira između Otomanskog Carstva i Austrijskog Carstva 1606. godine na rijeci Žitvi - nakon čega je prvi put bila točno određena čvrsta granica razgraničenja, a predobrana toga područja prenesena na novu utvrd u Čazmi - održava se postojeće fortifikacijsko stanje križevačke tvrđave. Sredinom 17. stoljeća, prema planu krajiškog graditelja Martina Stiera, pojačani su tvrđavski bedemi i nešto su prošireni njezini bastioni. Drugi njegovi planovi modernizacije tvrđave (izgradnja ravelina i mnogo širih zaštitnih graba) nisu bili realizirani.

11. Do kraja 17. stoljeća nekadašnji Gornji grad, nestao u turskim ratovima, opet je većim dijelom obnovljen, ali stare su statusne razlike između Gornjega i Donjega grada i sada bile dugo preprekom njihova sjedinjenja. Od inicijative Hrvatskoga sabora 1659. da se ta dva dijela grada ujedine u jednu političko-upravnu gradsku zajednicu, pa do stvarne realizacije toga, proteklo je cijelo stoljeće. Tek 1752. godine dva dijela staroga Križa konačno su sjedinjeni u jedan grad, današnji grad Križevci.

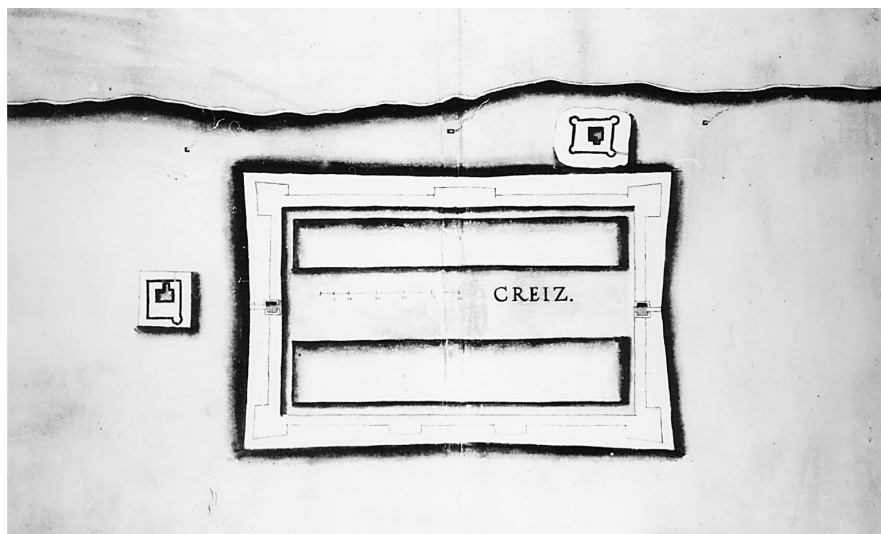
12. Iako je strateško značenje križevačke tvrđave u sustavu obrane Slavonske vojne krajine bilo vrlo istaknuto, njezina graditeljska vrijednost bila je vrlo mala. Njezine previše izdužene kurtine, dakle i vrlo ranjive u prilici nekog artiljerijskog napada, prostorno premali bastioni na koje nije bilo moguće postaviti potreban broj artiljerijskog obrambenog oružja, slaba fundiranost njezinih temelja, mala obrambena vrijednost zaštitnih graba i vanjskog obrambenog nasipa, kao i trošnost građe - zemlje - od koje je bila izgrađena određivale su i trajnost i graditeljsku vrijednost ove tvrđave. Sve je te njezine nedostatke nadoknađivala veća vojna posada pa je tvrđava ipak uspješno ispunila svoje strateške obrambene zadatke.

Zbog takva njezina stanja, osim temeljite obnove pri kraju 16. stoljeća i nekih kvalitetnijih promjena izvedenih sredinom 17. stoljeća, drugih pokušaja modernizacije ili dogradnje novih joj fortifikacijskih kvaliteta i sadržaja nikada nije bilo. Zbog toga je

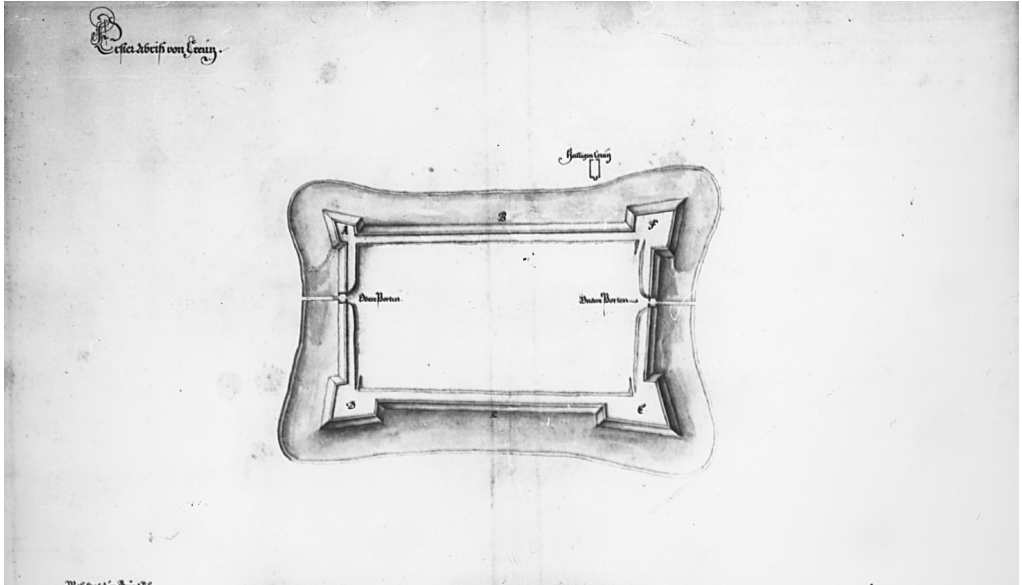
ova tvrđava, nakon što je posve izgubila svoju stratešku ulogu obrane slavonskog graničnog područja, tijekom 18. stoljeća, počela naglo propadati i vrlo je brzo bila razgrađena, i vremenom i ljudskim djelovanjem u ubrzanoj izgradnji grada tijekom 19. stoljeća. Zbog toga je od ove tvrđave ostalo toliko malo da je bez povijesnih crteža i zapisa ne bi mogli ni prepoznati niti rekonstruirati njezin izgled i položaj u suvremenom tkivu grada Krizevaca.

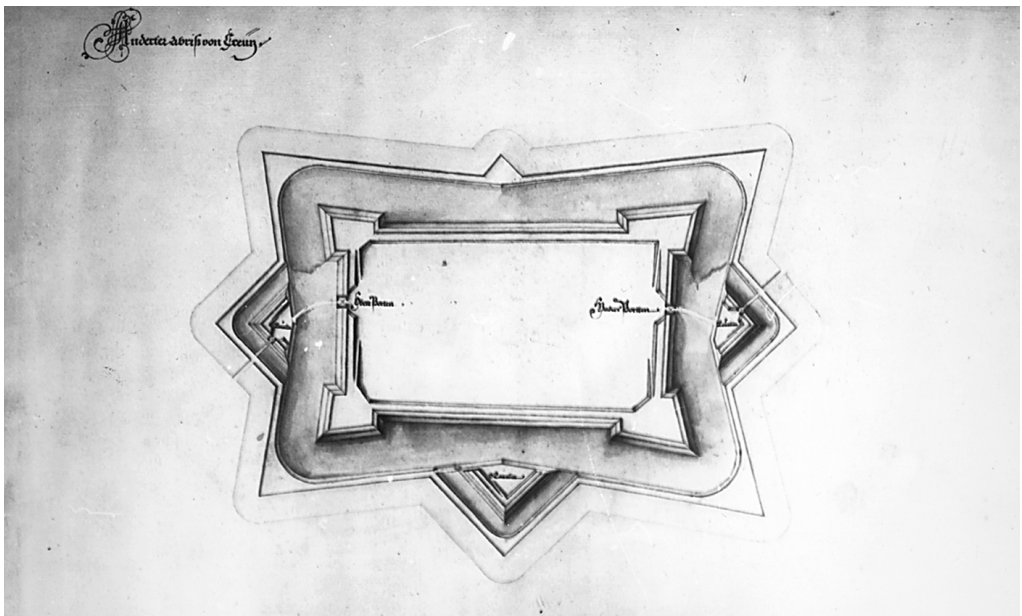
Isječak karte Varaždinskog generalata, prostor između Čazme, Ivanica i Krizevaca, DAH, Uvezani spisi Varaždinskog generalata, knj. 1.

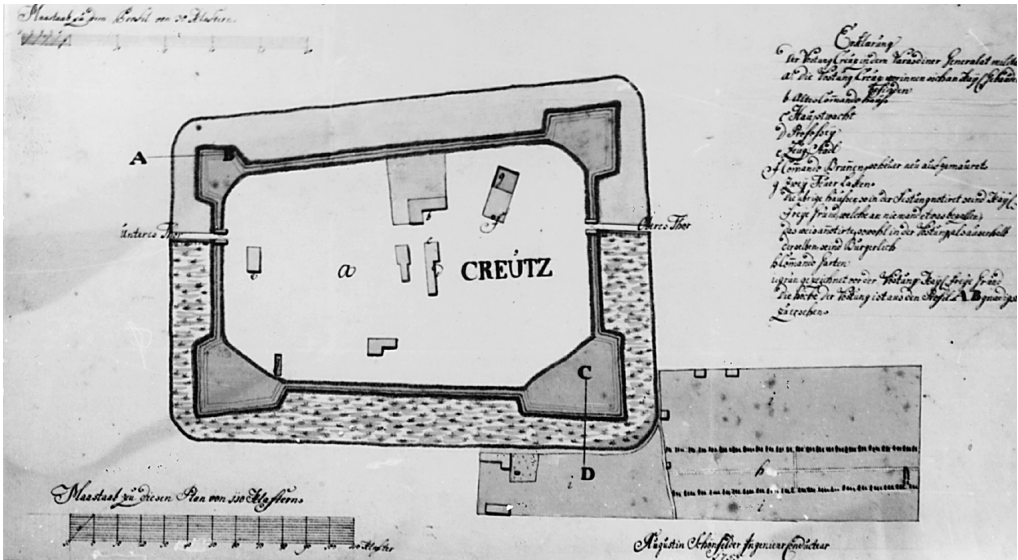
Križ, nova tvrđava oko sredine 16. stoljeća, ÖNB, C. 8607, 14.

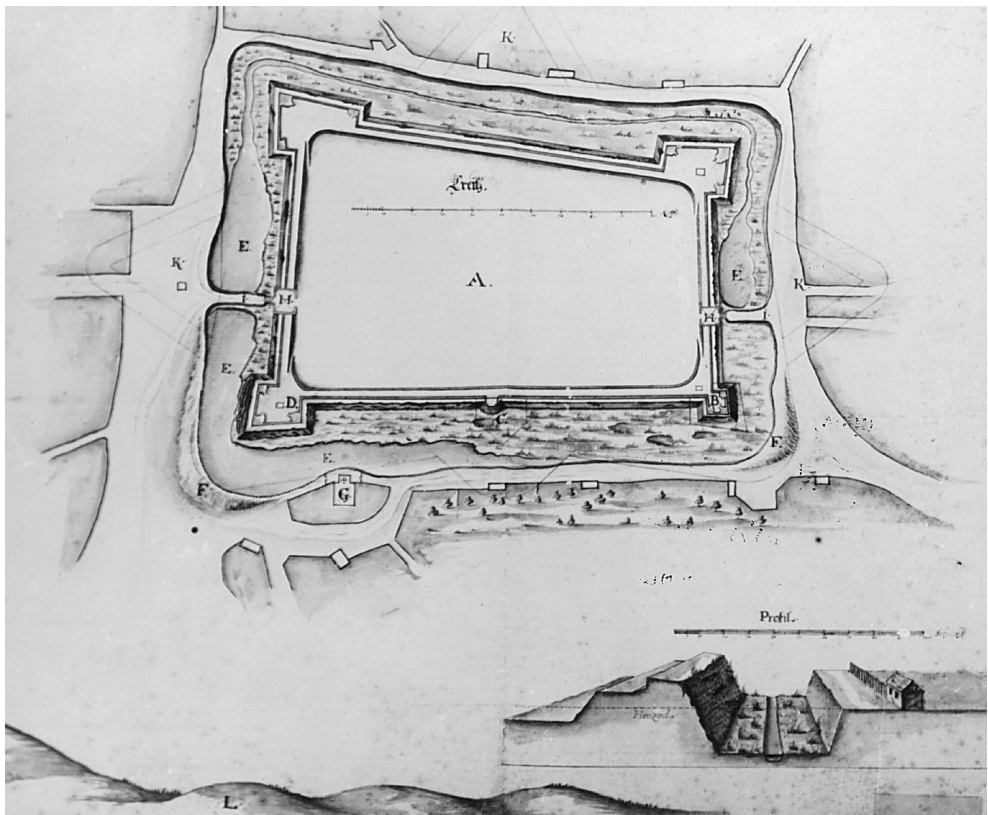
Križ, prvi plan M. Stiera, zatečeno stanje oko 1660. ÖNB, C. 9225, 48.

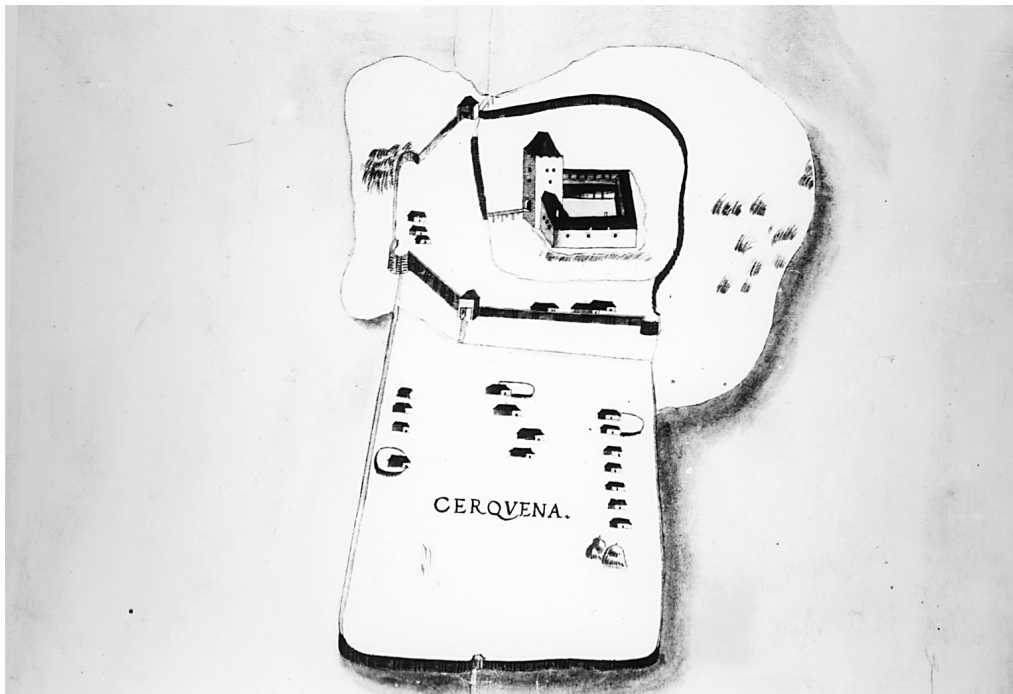
Križ, drugi plan tvrđave M. Stiera, prijedlog za obnovu oko 1660. ÖNB, C. 9225, 49.

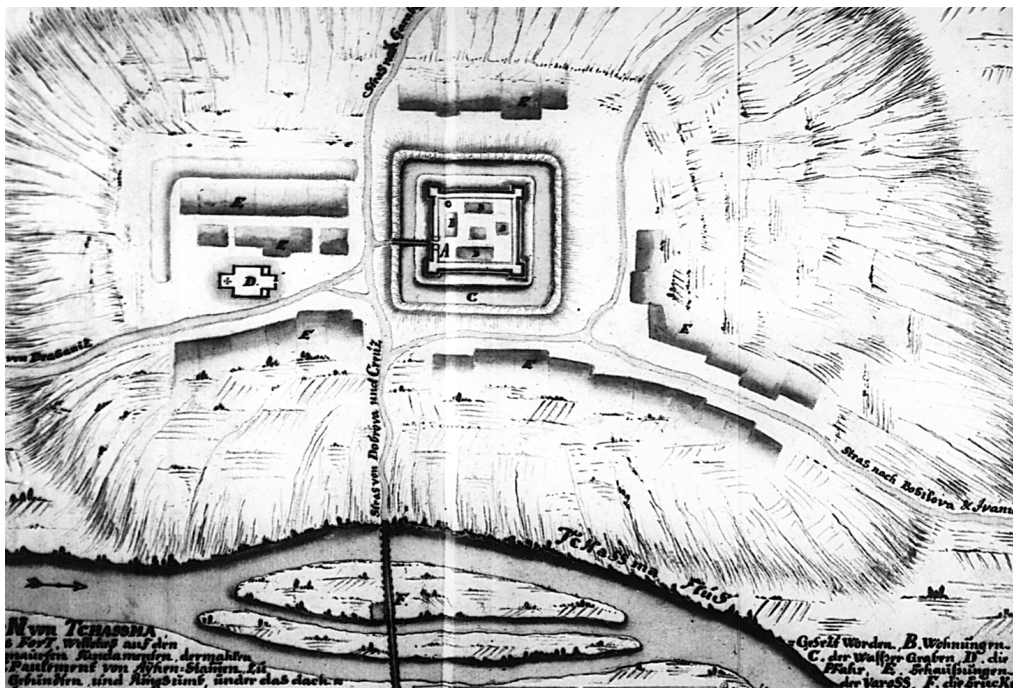
Križ, tvrđava s popisom glavnih vojnih objekata, crtao Augustin Schönfelder, 1775. KA., Inl. C. VII., 1.

Križ, plan tvrđave s profilacijom bedema i bastiona krajem 17. stoljeća, KA., Inl. C. VII., 2.

Cirkvena, izgled utvrde i utvrđenog zbijega u drugoj pol. 16. stoljeća, ÖNB, 8607.

Čazma, plan obnove i gradnje novog kaštela, poč. 17. stoljeća, DAH, Uvezani spisi Varaždinskog generalata, knj. 1.

KRATICE

HSS. Ferdo Šišić, Hrvatski saborski spisi, Zagreb, knj. I., 1912., knj. 2., 1915., knj. 3., 1916., knj. 4., 1917., knj. 5., 1918.

SHKR. Radoslav Lopašić, Spomenici Hrvatske krajine (Acta historiam Confinii militaris croatici illustrantia), knj. 1., 1884., knj. 2., 1885., knj. 3., 1889.

HS. Emilije Laszowski, Habzburški spomenici (Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae), Zagreb, knj. 1., 1914., knj. 2., 196, knj. 3., 1917.

C.D. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije), Zagreb, knj. II., 1904., knj. 3., 1905., knj. 4., 1906., knj. 5., 1907., knj. 6., 1908., knj. 8., 1910., knj. 13., 1915.

STARINE, Starine JAZU, knj. XVII., Zagreb, 1885.

ÖNB. Österreichisches National Bibliothek, Wien, Handschriften:

Codex 8607, Pläne und Festungen in Steiermark, Dalmatien, Kroatien, Ungarn, 47 ff. Pap. 425x573, 17. Jhd.

Codex 9225, Martin Stier, Graz und Grenzfestungen gegn die Türken, 69 ff. Pap. 404x548, Graz 1657.

KA. Windica, Kriegsarchiv, Wien, Innen-Österreichisches Kriegsexpedit, Acta Windica.

KA. Inl. C. VII., Zbirka planova

DAH. Državni arhiv Hrvatske, Zagreb

DAS, Državni arhiv Slovenije, Ljubljana

The fortress of Križevci and fortifications of the military district of Križevci

Considering the significance of fortifications around the old Croatian settlement Križ by examining its historical development, we are, in fact, outlining a comparatively long period of historical development and span of today's town of Križevci. Therefore, this paper mostly deals with the construction of fortifications in Križevci in the 16th and 17th centuries, during the defensive wars against the Ottoman empire, when they played a key role in the survival of the whole area. The first part of this paper deals with the period before the 16th century, and it tries to shed some light on the beginnings of construction of fortifications in Križevci. These fortifications were not only one of the most important factors of the development of the old Križ, but also they predetermined its destiny in the following centuries. Fortifications of the old Križ served as a foundation for the construction of a new Renaissance fortress of Križ and this was the reason why this town became one of the most powerful centres of defence against the Turks on the Slavonian Military Border.

The existence of the old Križ was first mentioned in connection with an old royal manor or "*curia regalis*". The manor was first some kind of fortified building, constructed on the site of an older medieval royal road. Its original purpose was to control road traffic. Following the more prominent presence of royal power in Slavonia, at the beginning of the 13th century a new political system was introduced by dividing the area into counties and it became the centre of the institution of local royal authorities, the centre of Križevačka County. Thus the "*curia regalis*" marks the beginning of the history of Križevci. There is no evidence of the existence of some other royal fortified city or "*castrum regale*". Moreover, the presence of *curia regalis* both as a building and as an institution in a certain way excludes that possibility.

The existence of the old settlement Križ and the royal manor was first mentioned in a document dating around the year 1193. This document deals with a dispute over a land property called Kamnik, whereby a bishop of Pecs, Kolan, in the name of the king, adjudicated the property to Dominic, a bishop of Zagreb. The bishop Kolan officially issued this document "through the hands" of Bonce and Isan, the representatives of royal manor in Križ.

Which one is older, the old royal manor or the old Croatian settlement Križ? In terms of time, we give precedence to the settlement. The oldest historical location in today's town area could be at the site of the Church of the Holy Cross. The church is situated between the medieval road on the ridge of a mild elevation of a hill and a creek named Vrtlina in the valley underneath. This site might have been considered a holy ground even in the pre-Croatian times, and when the Croatians came and established their settlement in the surroundings of the old road, they built a Christian sanctuary dedicated to one of the oldest Christian symbols, the holy wooden cross of Jesus Christ. The sequence of historical events could be as follows: the holy ground of the Church of the Holy Cross, the medieval royal road, old Croatian settlement in the surroundings of the road and near the Church of the Holy Cross. This

is the reason why the Church of the Holy Cross was not built within the town, but remained outside of it. Therefore, the historical centre of today's town of Križevci is a former Lower Town, older part of the settlement of Križ, that was built alongside the royal road, but mainly concentrated nearer to the church and a little bit remote from the royal manor. The so-called Upper Town, as the younger part of the settlement of Križ, was built along the royal road towards the royal manor. Its history is more closely connected to the historical significance of the royal manor.

Furthermore, it is evident that the settlement was named after The Church of the Holy Cross (Croatian *Križ* means *Cross*), as well as the entire Croatian parish Križ and later the Križevačka County.

The new political organization of medieval Slavonia from the 13th century onwards was dominated by the royal power of the new royal blood at the throne of the Croatian Kingdom, the Hungarian dynasty of Arpadovics. At that time the old royal manor became the administrative centre of Križevačka County where royal officials were authorised to deal with the matters of legal, judicial, administrative and economic nature. However, according to at least some sources, it seems that the military and defence administration was situated in another medieval fortress not far from Križ and the royal manor - a medieval fortified town Kalnik. Kalnik had a garrison of royal soldiers controlled by jobagiones, royal allegiants who lived on the property of the town of Kalnik.

Medieval town of Križ spreads along the old royal road, between The Church of the Holy Cross and the royal manor. The new part of Križ was more oriented to the royal manor, and it might be the reason why in the year 1252 it gained some special royal privileges in the framework of medieval feudal system. Because of its outstanding position, the Vice-Roy (ban) Stjepan, in the name of the king, granted this new part of Križ some royal privileges. Together with some other towns of the time it became "the Royal Borough". For this reason, in that document it is called a "new and free town" or "*nova ac libera villa*".

However, in 1405 the king Sigismund granted the older part of town even more important privilege, and accordingly it had the right to build inner walls and moats for the protection against ever possible enemy attacks. The older part of Križ was soon surrounded by strong fortifications built mainly of wood and earth. This mostly contributed to a more peaceful and safer development, until the times of the defensive wars against the Ottoman empire during the 16th century. While the upper part of Križ, the legally privileged "*nova ac libera villa*" was burned down and ravaged in a single Turkish attack in 1539, the lower, older part of Križ protected by fortifications, was saved from the Turkish ravage. This year marks the beginning of another important era in the history of the old Križ, the history of constant insecurity and danger, the period of construction of a unique military border-defence system against the Turkish attacks. When the new fortress of the old Križ was built in the style and spirit of Renaissance fortresses, at the end of the 16th and during the 17th century, the new Renaissance fortress and its garrison did not only serve to defend Križ and its inhabitants, but also the vast surrounding area.

In 1553 the citizens of Križ began to reconstruct their old fortress by themselves. Soon the commander-in-chief of the border-defence of Slavonian Military Border, Ivan Ungnad, and Domenico del Alio, a famous architect who had earned a reputation as a builder of Renaissance war fortresses started to control the construction works. Military commanders and architects faced a highly demanding task. The existing fortress prevented them from employing some ideal solutions. Instead, they had to face the facts: the problem of old elongated form of the settlement along the old road and its old fortress. Therefore, the whole construction of the new fortress had a shape of unsymmetrical elongated rectangular, and from the military point of view, its walls were intolerably long.

The construction of the new fortress was a time-consuming and expensive process. The characteristics of the materials used for this as well as the other fortresses in the surrounding area, mainly earth and wood, contributed to the fact that this huge enterprise was never completed. The problem was that after the construction of the new walls and bastions, moats and outer dikes with wooden palisades, there was a constant need for reconstruction and repairs. Moreover, numerous the military strategists repeatedly emphasized the main disadvantage of the fortress: the walls were too elongated and the bastions were too small to hold the sufficient number of cannons and artilleries as well as an appropriate number of soldiers.

According to the decisions taken by the Croatian Parliament, the construction works of Križevci fortress were done by Croatian serfs. Constructional works were managed by border-land military engineers and their assistants, and the financing was partially covered by the county of Styria, and later it included some other Austrian counties as well as Carniola and Carinthia. In 1563, a special military commission, consisting of military strategists and architects, was sent to Križ to evaluate the condition of the fortresses, and they wrote the following: "Križ has not had proper fortification walls for many years, and it is in fact an unsettled long village. The poor quality of the construction of its fortresses and houses contribute to the fact that it should not be the capital of Slavonia. So far the construction was mainly financed by donation fund from Styria, and to a lesser extent from the donations of Slavonian gentry. The construction works began in the middle of the above-mentioned town, as it is illustrated in plan 14. A fortress was built on that site, but it does not even have water, it lies on one narrow ridge of a hill, or on an elevation. One part of the fortress is much lower than the elevation on the west side, so nobody can be safe to reside there. There is a valley in between, and above that swampy land, a little bit higher, there is a small spring-well, outside the town and the fortress, which serves as a water supply for the entire population of the town. To the south and to the west side this place is well fortified with a dike and a moat, constructed with great diligence, according to the aforementioned plan. This place was unsuitably chosen for a fortress in the first place, and it is evident that the architect himself ruined the building. It is evident, at first sight, that the bastions are not constructed in a straight architectural line, and they will be too small, especially one of them. This flaw was indicated several years ago by Franz v. Poppendorf, who warned against the irregu-

larity of the route of the fortress in relation to the bastions and who properly informed the counsellors of His Majesty and the delegates who were sent to Croatian Parliament: Mr Sigmund Kogler, Andrija Gloch, H. Jakob v. Gewiseneghk and others, as well as the supervisor of constructional works. It was later noticed that the bastion was indeed too small and it had to be widened..." The commissioners continue to notice that there are no parapets on the fortress walls and bastions. The fortress walls have poor foundations, they are too narrow at the top, so the construction of parapets could cause the collapse of the entire construction. The architect who supervised the construction is held responsible for all these serious flaws, as he did not accept the recommendations and the criticism of the war counsellor. Maybe the walls and bastions could be reinforced from the outside by the brick wall! A lot of things could be done, but it will cost a lot of money. The commissioners conclude their report with the statement that it is necessary to continue with the construction and further fortification of Križevci fortress and that all the necessary works should be completed as soon as possible. In the end they conclude that regardless of its flaws, the fortress should become the centre of a wider defence area. Of course, the commission examined the issues concerning the Križevci garrison, the arms and logistics required for this type of garrison and for such a fortress. Having considered these issues, the commission concluded that the number of soldiers must be increased without delay, as well as the number of bigger and smaller cannons and artilleries (Haxenpuxe).

In 1577 the fortress in Križ (*Creutz*) indeed became the base for the defence of a vast area, and the seat of military authority of a new borderline defence system, namely the military district for the defence of the border. Captain of Slavonian Military Border Army was its military commander and he was also responsible for the other garrisons in ten neighbouring fortresses. These smaller fortresses were: Barbavac, Gradac, Sv. Petar (Čvrstec), Cirkvena, Sv. Juraj, Glogovnica, Apatovac, Topolovac, Sv. Ivan (Žabno) and Trem.

In March 1578 there was a famous meeting of Austrian and German aristocrats, held in Bruck on Mura. They adopted a lot of important decisions, concerning the future defence against the Turks in Croatia. The fortress in Križ was not specially mentioned in the decisions. It could mean that the fortress was then in a good condition, from the constructional as well as from defensive point of view. Also, the reasons for this stand could be sought in the fact that there were several architectural plans for construction of some new, modern fortresses in the neighbouring site Cirkveni in bishop's Dubrava, as the military strategists were aware of the poor quality of the fortress in Križ.

However, none of these plans materialized, and they never started the construction of new fortresses (the same situation was with the military fortress in Karlovac!). Therefore, Vid Halleg, the commander of Slavonian Military Border and a former captain of Križevci, stood up for radical restoration of the fortress in Križevci. In 1584 the fortress was in a very bad condition. In his report, Vid Halleg mentions that

the walls and bastions are severely damaged at many locations. One night a part of wall that leads to the gates towards Gradec and Ravanac fell in. A huge part of the fortress wall facing Kalnik totally fell in, only 15 days after the great Ottoman army inspected the surrounding area in search of the possibility of attacking and conquering the town. There is a severe shortage of garrison soldiers as well as artillery arms. There is a lack of money for some radical reconstruction, and the fortress is in a great danger of severe Turkish attack. The Turks could easily attack from their strong military garrisons situated in Pakrac, Požega and Dubica. Croatian Parliament is not interested to organize free labour force for such vast construction works, and the supervisory commission does not satisfy the real needs of this part of Slavonian Military Border. Vid Halleg concludes that it is the last moment to thoroughly reconstruct the fortress, or it will fall down completely.

However, extensive constructional works started in the fall of the same year. Croatian Parliament also took care about some workers who were assigned to work on the fortress, but compulsory work order was mostly done by the inhabitants of Križevci. The real reconstruction of the whole fortress started in 1585 and lasted for several subsequent years, until the beginning of the war in which the Ottoman empire aimed to conquer the last remaining parts of Croatian Kingdom on Kupa and at Slavonian Military Border. Apart from the reconstruction of fortress walls and bastions, both gates were built of solid material - bricks.

In March 1586 the Parliament of Styria adopted a very important decision - to help the reconstruction of the fortresses in Slavonia, and granted a sum of 10.260 florins for that purpose. Fortress Križ was granted 3000 florins. Croatian Parliament worked hard to find a sufficient number of workers for the reconstruction of all fortresses between the rivers Sava and Drava. In Križ, the construction of both town gates continued without delay. Vid Halleg demanded for continuous supervision of an architect Joseph Vintane, and the assistance of at least one constructional supervisor. The construction continued during the years 1587 and 1588. At the end of 1588, another commission was sent to inspect all the fortresses between the rivers Drava and Sava. In mid October this commission was in Križ. After a close inspection they were pleased to find out that the complete route of the fortress was successfully reconstructed. The fortress walls and bastions were reinforced and the construction of the town gates facing Kalnik was fully completed. Another gate had to be finished and covered. This scale of this huge enterprise could be seen from the fact that 48.000 bricks had already been fire-baked at the time, and 20.000 of unbaked bricks were ready for baking. The great reconstruction of fortress in Križ and surrounding fortresses was completed by the year 1590. Vid Halleg, the commander of Slavonian Military Border, died the same year. He was the one who deserved the greatest credit for the extensive reconstruction of the fortresses of Slavonian Military Border during the 16th century. Archduke Karlo also died and the main architectural supervisor (Baumeister) Joseph Vintana was retired and Francesco Marmorio (Franz Marbl) substituted for him. Only the fourth bastion was repaired during this period, and mo-

re attention was paid to the supply with the arms and logistics that were necessary to the garrison.

These fortresses on Slavonian Military Border were later involved in the defensive war for fortresses on Kupa (1591-1595). After the war there was a need for further reconstruction, but the new commander of Slavonian Military Border, I Sigismund Herberstein was interested in the possibility of reconstruction of fortresses from Legrad and Durđevac to Ivanić and Sisak which were situated on the old borderline. However, he did not have the necessary support of the Croatian aristocracy. The Croatian Parliament had an aim to build the line of defence as far as possible from the old border, and to move it from Čazma river basin to the river Ilova, and build a new fortification for the defence of that area in Čazma accordingly. Since a new fortress was not in Čazma, the administration of the Military Border was responsible for maintenance of the old fortresses.

The military administration of the Military Border maintained the fortresses during the 17th century, until the end of the war for independence (1683-1699), as well as after the wars to secure historical borders of Croatian Kingdom with the Ottoman empire which were set during the second half of the 16th century. There were some minor constructional works aimed to improve and "modernize" the condition of the main fortresses on the border, especially in Koprivnica and Križ. There is evidence that only some of the ideas of Martin Stier, a military engineer from Križ were accepted and realized in the middle of the 17th century. This can be seen from the plans of the fortress of Križevci at the end of the 17th and the beginning of the 18th century.

This last military period of the fortress of Križevci shows the time of decay, reconstruction and growth of the town at the expense of the military interests. Križ, or today's town of Križevci, has totally lost its former strategic significance, as in 1758 its garrison was moved to a newly built military town Bjelovar. This was the time when the new upper part of the town was formally and legally united in one political municipal community. Of course, in those changed political and social circumstances, the old fortress of Križevci became the sight of historical architectural remains, and was unfortunately pulled down during the construction of a modern town, today's town of Križevci.